

Osmanlı Basınında Meclis Tartışmaları, “Uygun Zaman-Zemin” Arayışları ve Beka Bağlantısı

Musa Gümüş*

Özet

Osmanlı basını, 1860'lı yılların sonundan itibaren fikrî tartışmaların yapıldığı ve karşılık bulduğu önemli bir platform olarak ortaya çıkmış, birçok meseleye dair tartışmalarda ve Osmanlı aydınları arasında karşılıklı fikrî iletişimlerinde önemli roller oynamıştır. Bu haliyle basın, Türk entelektüel birikimlerinin 19. yüzyıl görünümünün en etkili bir şekilde kamuoyuna mal edildiği mecraların başında gelmektedir. Bu durum, Batılı fikir hareketlerinin Türk fikir hareketlerine eklemlenmesinde de etkili olmuştur. Bugün dahi oldukça aktüel olan meclis ve temsil meselesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde fikrî manada etkili olmuş ve meclis ve temsil anlayışımızı etkilemiştir. Basında yer alan meclis tartışmaları, “zemin ve zamanın” uygun olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu zemin ve zaman meselesinin arkasındaki en önemli sebebin, gayrimüslim Osmanlı tebaasının içinde bulunduğu düşünce ve onların devlete karşı yaklaşımları ile birebir bağlantılı olduğu görülmektedir. Meclis tartışmaları, gayrimüslim odaklı endişelerin belirgin bir hal almadığını açıkça göstermiştir. Tartışmaların ayrılıkçı hareketlerin yoğun olarak yaşandığı dönemde olması, bu endişelerin temel sebebiydi. Bunun yanında meclis ve temsil konusunun modernleşmeyi direkt alakadar etmesi, meselenin aceleci bir tavırla ele alınmasına ve Osmanlılık düşüncesinin etkinliğini arttırmaya dönük kaygıların beslenmesine yol açmıştır. Bizim burada ele alacağımız konu ise, “devlet nasıl kurtulabilir?” sorusunun beka meselesi olarak algılandığına ve meclis ile temsil konusunun hakikatte Osmanlı uygulamalarında ne tür sorunlara sebep olacağına dair kaygı ile çözümlere ne şekilde kapı açacağına dair beklentilerle şekillendiğine odaklanmaktadır. Meseleyi Ali Suavi'den itibaren ele aldığımızda da meclis ve temsil meselesinin tartışma duraklarında Polonyalı Hayreddin, Namık Kemal ve Selahaddin Bey gibi Osmanlı aydınlarının gündemde tuttuğunu ve Mecmua-i Maarif, Hürriyet, İbret, Terakki, Sabah ve Basiret gibi gazetelerin de bu tartışmalara alan açtığını görmekteyiz.

Biz de, bahsedilen kişilikler ve gazeteler etrafında meclis tartışmalarında “uygun zemin

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/TÜRKİYE, musagumus@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0431-9997, DOI: 10.37879/9789751756442.2023.80

ve zaman” tartışmalarının seyrini izleyerek meclis meselesinin bu konudaki konumunu belirlemeye çalışarak beka meselesinin bu konuda hangi sebeplere dayandığının izlerini süreceğiz.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Basınında Meclis Tartışmaları, “Uygun Zaman-Zemin” Arayışları ve Beka Bağlantısı.

Discussions on Parliament in the Ottoman Press: Search for “Appropriate Time & Ground” and the Connection of Survival

Abstract

By the end of the 1860s, the Ottoman press emerged as an important platform where intellectual discussions were made and responded to, and played an important role in their discussions on many issues and in mutual intellectual communication among Ottoman intellectuals. As such, the press is one of the leading channels where the 19th century appearances of Turkish intellectual accumulation are most effectively publicized. This situation has also been effective in the articulation of Western intellectual movements with Turkish intellectual movements. The issue of parliament and representation, which are quite current debates even today were influential in the intellectual sense in the last period of the Ottoman Empire and affected our understanding of parliament and representation. Parliamentary debates in the press focused on whether the "conditions and time" were appropriate. It is seen that the most important reason behind this condition and time issue is directly related to the thoughts of the non-Muslim Ottoman subjects and their approaches towards the state. The parliamentary debates clearly showed that non-Muslim-related concerns became prominent. The main reason for these concerns was the fact that the discussions took place during a period of intense separatist movements. In addition, the direct concern of the assembly and representation to modernization fed the concerns that the issue was handled in a hasty manner and to increase the effectiveness of the thought of Ottomanism. The issue that we will discuss here is that the question of "how can the state be saved" is perceived as a matter of survival, and it is seen that the issue of parliament and representation is shaped by the concerns about what kind of problems it will cause in Ottoman practices and the expectations about how it will open the door to solutions. When we consider the issue by starting with Ali Suavi, it is clear that the parliament and representation issue is on the agenda at the discussion stations by Ottoman intellectuals such as Polish Hayreddin, Namık Kemal and Selahaddin Bey, and newspapers such as Mecmua-i Maarif, Hürriyet, İbret, Terakki and Basiret also contribute to these discussions.

We will try to determine the position of the parliamentary discussions on this issue by following the course of the "appropriate conditions and time" debates in the parliamentary discussions around the aforementioned personalities and newspapers, and trace the reasons why the issue of survival is based on this issue.

Keywords: Discussions on Parliament in the Ottoman Press, Search for “Appropriate Time & Ground”, the Connection of Survival.

Giriş

Fransız İhtilali’yle birlikte gündeme gelen temsil meselesi, imparatorluklarda rejimlerin dönüşümü açısından önemli bir zemin hazırlamıştır. Bu durum sadece Avrupa coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, öncelikle çevre devlet ve coğrafyaları etkilemiştir. Bundan en çok etkilenen devletlerin başında kuşkusuz Osmanlı Devleti gelmektedir. İmparatorluk rejimlerinin dönüşüme uğraması öncelikle meşrutî monarşilerin ortaya çıkması ile ilgili bir durumu ifade etmektedir. Meseleyi Osmanlı Devleti ile ilişkilendirdiğimiz takdirde bu dönüşümün modernleşme hareketlerinin bir parçası olarak gerçekleştiği ifade edilebilir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, köklü bir kültürel geçmişe sahipti ve bu kültürel geçmiş, siyasî aklı da olabildiğince şekillendirmiş ve nev’i şahsına münhasır bir yapıya getirmişti.¹ Osmanlıların, miras alınan bu kurumları, İslam siyasî kültür birikimini en üst düzeye getirecek şekilde, çağın gereklerine uygun olarak geliştirdiğini söylememiz gereklidir. 600 yıllık devamlılığın şifreleri de bu olgunluk düzeyinde aranmalıdır. Bu olgunlukta, kurumsal iş birliği ve uyumluluk önemli bir yer tutar. Kurumsal devamlılık güçlü hukukî yapıyı da desteklediğinden, toplum-devlet uyumu da üst düzeyde seyretmiştir. Bunun yanında, çağın gerektirdiği koşullara uyum ise sorunlu alanlara dönük noktasal tedbirlerle devlette devamlılık sağlanmaya

1 Bahsedilen kültürel birikimin en önemli ayağının kurumsal arka planının olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu kurumsal ayak, Türk devlet teşkilatının zihniyet dünyasının oluşmasında önemli tarihî birikimler sağlamıştır. Tarihî geçmişe doğru yol alındığında, Orta Asya Oğuz geleneğinden tevarüs eden devlet anlayışı, Karahanlı-Büyük Selçuklu-Türkiye Selçukluları-İlhanlılar- Memlûklular gibi ana akım devlet birikimlerinin kültürel, siyasî ve medenî uzantıları, Osmanlı Devleti’nin kurumsal ruhunu oluşturmaktadır. Konunun daha derinden anlaşılması bk. Mehmed Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014; Feridun Emecen, “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 5-64.

çalışılmıştır.² Ancak devletlerin hayatında, tıpkı insan hayatında olduğu gibi, sorunların baş göstermeye başlaması sürecin gidişatını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu durum, klasik bir yaklaşımla duraklama ve gerileme paradigmaları etrafında ele alınmıştır.³ Mesele, İbn Haldun'un yaklaşımıyla ele alındığında, daha anlamlı bir bütün ortaya çıkacaktır.⁴ Bernard Lewis, meseleyi, "devlet cihazındaki çöküntü" ifadesiyle açıklar ve şöyle devam eder: "Devlet cihazındaki çöküntü sadece yüksek hükümlerlik araçlarını değil, bütün imparatorluk yüzeyinde bürokratik ve dini kurumların bütününe etkiledi. Bunlar işe alma, yetiştirme ve yükselme yöntemlerinde artan değişikliklerin şiddetlendirdiği, yeterlilik ve doğruluk bakımından felaketli bir düşüşe uğradılar.". Devlet cihazında meydana gelen çöküntü, sistemin bütünüyle alt üst olması, yeni ve sorunlu bir devreye girilmesine yol açmıştır.⁵ Bunlar, kendini, başta hukuk olmak üzere devlet kurumlarında açık bir şekilde hissettirmeye başlamıştır.⁶ Üst üste gelen sorunların, kurumların işlevini etkilemesi, Osmanlı devlet adamlarında yeni arayışlara girilmesi şeklinde karşılık bulmuştur. 18. yüzyılda belirgin hale gelen bu arayışlar ise yeni bir tarihi süreç başlatmıştır. Bu süreç, Osmanlı tarihlerinde "İslahatlar", "Yenileşme", "Çağdaşlaşma", "Modernleşme", "Batılılaşma" gibi birden çok adlandırmayla

- 2 Bu konuda bk. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, C I, Coğrafya-Tarih, 2. Baskı, Ankara 1992; 157-176; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, C I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 139-279; Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999, s. 45-157.
- 3 Bu yaklaşımların devlet kurumları odaklı ele alınması daha doğru olacaktır. Gerileme tartışmaları için bk. İbrahim Kuran, "Osmanlı Gerileme Paradigması Üzerine Bir Analiz", *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, ed. Ahmet Şimşek, Yeni İnsan Yayinevi, İstanbul 2020, s. 227-249.
- 4 Buna göre, devlet, insan gibi doğar, büyür, gençlik ve olgunluk ihtişamını yaşar, yaşlanır ve yıkılır, yani ölür; "İbn Haldun'un sosyal değişime ilişkin görüşü, sosyolojide büyük boy toplumsal değişme kuramlarından biri olan yükseliş ve çöküş teorileri kapsamında ele alınabilir. Bilindiği gibi yükseliş ve çöküş kuramları, devlet, toplum ve medeniyetleri insan organizmasını esas alarak izah etmeye çalıştıkları, devlet, toplum ve medeniyetlerin insan organizması gibi doğma, büyüme, gerileme ve çöküş aşamalarından geçtiklerini savundukları için organizmacı (uzviyetçi) modeller (organic approach); tarihin hareketinin çevrimsel bir hareket olduğunu, toplumların yükseliş ve çöküşlerinin sürekli çevrimsel bir hareket izlediğini, öncelikle zorunlu olarak yükseldiğini ve sonra da zorunlu olarak çöküş sürecine girdiğini ileri sürdükleri için de çevrimsel (devrevî-devrî) yaklaşımlar (cyclical approach) adını almaktadırlar", Ejder Okumuş, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Divan*, No: 6, 1999, s. 184.
- 5 "Osmanlı Müesseseleri 16. yüzyıldan itibaren klasikleşme sürecine girdiği için kendini yenileme kabiliyetini kaybetmeye başlamıştı". Bekir Koçlar, "Osmanlı Yenileşme Hareketi ve Zihniyeti", *Türk Yurdu*, C 83, No: 401, Ankara 1992, s. 19; Musa Gümüş, *Osmanlı Modernleşmesinde Yabancılar -Leh ve Macar Mültecileri-*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2019, s. 17.
- 6 Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol: 34, Issue: 2, 1994, s. 176.

Arayışları ve Beka Bağlantısı

ifade edilmiştir.⁷ Bu süreçlerin isimlendirilmesi, ortaya koyulan faaliyetlerin gerek nicelik gerek nitelik ve gerekse zihniyet bağlamlarındaki farklılıklara işaret olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla, ilk dönem ıslahatlar dönemi olarak tanımlanır ve bu dönem, çözümleri içeriden iç entelektüel mekanizmalar, öz kültür, siyasî ve devlet anlayışının esas alındığı tedbirler dönemi olarak ifade edilebilir. Bu sürecin en önemli göstergesi, şüphesiz devletin gençlik ve olgunluk döneminin enerjik yapısından uzaklaşmasının kabulü ve bunun tersine döndürülmeye çalışılmasına dönük girişimler olarak ortaya çıkmıştır. Kabaca, 18. yüzyılın başından itibaren başlayan süreç, iki ayrı döneme ayrılabilir. İlk dönem, Tanzimat Fermanına kadar olan ve muhafazakâr ıslahatlar dönemi olarak nitelendirilen bir anlayışı ifade etmektedir. İkinci dönem ise birincisinden oldukça farklı ve yeni bir anlayışla şekillenen düşünce iklimi ve yapılanma şeklinde değerlendirilebilir. Bu ise Osmanlı tarihlerinde batılılaşma, modernleşme diye daha seküler bir yönelişi ifade eden bir anlayışa tekabül etmektedir.⁸ Modernleşme, “değişen toplum fertleri tarafından faydalı, kaçınılmaz veya arzu edilen denge durumu olarak kabul edilen uzun-vadeli bir kültürel ve sosyal değişme süreci” şeklinde tanımlanırken⁹ batılılaşma, Batı dışı toplumların yeniden inşasında önemli bir kavram ve Batıya benzeştirme aracı olarak kullanılmış ve sonrasında bu toplumların hayatında, bir değer yargısı haline gelmesinin süreçleri şeklinde kurgulanmıştır.¹⁰ Batılılaşmanın Türkiye için nasıl bir anlam dünyasına sahip olduğu, Mustafa Ergün’ün şu ifadelerinden çıkarılabilir: “Toplumsal kurumlarda ve bireysel hayatta demokratik yönde siyasî değişiklikler, ekonomik alanda sanayileşmek, düşünce alanında bilimin rehber edinilmesi ve bu değişikliklerin sonuçlarına göre toplumsal ve bireysel hayatın

7 “Osmanlı Devlet adamları, ihtişam devrinden sonra başlayan bir duraklama ve devamında yaşanan çözümlerle devleti koruma işini kendi içinden çıkaracağı çözümlerle yapamayacağı düşüncesine kapılmış ve yeni bir sürecin başlangıç işaretini vermiştir. Bu süreç Yenileşme, Çağdaşlaşma, Modernleşme, Batılılaşma ve Islahat Dönemi gibi birçok isimle telaffuz edilmiştir”, Gümüş, age., s. 17.

8 Darin Stephanov, “Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 1, No: 1-2, 2014, s. 134.

9 Ayşe Şallı, “Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi”, *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, No: II, 2017, s. 59.

10 Mustafa Şahin Batılılaşmayı, ‘Batılı olmayan bir toplumun Batı normlarına göre yeniden yapılanması’ şeklinde tanımlamak mümkündür. Osmanlı’da adı konulmamış olan Batılılaşma olgusu, ‘dış zorlamadan çok, bir iç kararın sonucu’ olmuştur. Sonuç olarak Osmanlı Batılılaşması, ‘Batılı olmayan bir toplumun, laik olmaksızın Batılılaşmasının mümkün olmadığını gösteren bir iklim yaratması açısından da diğer Hristiyan olmayan toplumlara eşgin bir deney fırsatı hazırlayan yoğun, inatçı ve yararlı bir oluşum’ örneği” olarak görmektedir. Mustafa ŞAHİN, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Uzmanlar Aracılığıyla Batılılaşma Çabaları”, *Millî Eğitim*, S. 143, 1999, s. 87.

yeniden düzenlenmesi demektir”.¹¹ Burada söz konusu olan değişim, toplumu ve devleti ilgilendiren bir zihniyet örüntüsünü ifade etmektedir. Zihniyet değişiminin sonuçları ise yeni bir medeniyet tasavvuru anlamına gelen bir tercih olarak şekillenmiştir. Bu tercihin en derinlikli yönünü Tanzimat Fermanı ile başlayan süreç oluşturmaktadır. Bundan sonra ise daha çok, önce batılılaşma ve ardından gelen ve ıslahatların yerini alan zihniyetin yeni örüntüleri ve bunun doğal bir çıktısı olarak modernleşme dönemine geçildiği kabul edilebilir. Bu dönemler arasında tecrübi birikim aktarımı ile şekillenmiş bir ilişki vardır ve bu ilişki sonraki dönemlerin daha bilinçli atılımlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu tecrübe, geçmişten tevarüs eden zihniyeti beraberinde taşıırken; yeni zihniyet örüntülerinin ortaya çıkması ile de zihniyette ciddi dönüşüm ve değişimler ile sürece ruhunu veren atılımları ortaya çıkararak geleneksel düşüncede kırılma ve başkalaşmaya yol açmıştır.¹² Bu başkalaşma, geleneksel kurumların yanında, yeni menşeli kurumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tanzimat Fermanı ve öngördüğü kurumsallaşma atılımları bu konuda bize azımsanmayacak örnekler sunmaktadır.¹³ Bu örneklerin çoğalması ise zihniyet dünyasında eski ile yeni arasındaki bağın kopmasına iradî bir zemin hazırlamıştır.¹⁴ Tanzimat’ın bir diğer yönü, Karpat’ın ifadesiyle geleneksel devlet kavramının terk edilmesi şeklinde belirmiştir.¹⁵ Bu terk ediş, batı etkisine doğrudan

- 11 Mustafa Ergün, “Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 6, S. 17, 1990, s. 435.
- 12 “Rönesans ve Reform hareketlerinin neticesinde batıda meydana gelen yeni mahsuller Osmanlı Devleti’ni etkilemeye başlamıştır. Bu etkilenme III. Selim’e kadar mecburî değişmeden ziyade yenileşme zihniyeti oluşturmayan serbest temayüllerin yönlendirdiği bir değişme hali meydana getirmiştir”, Koçlar, agm., s. 19.
- 13 A. D. Novıçev, “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları”, çev. Darhan Hıdralı, *İlmi Araştırmalar*, No. 5, İstanbul 1997, s. 279.
- 14 Hakan Reyhan, “Türk Modernleşmesinin Tarihyazımında Devamlılık, Kopuş ve Eleştiri Vurguları”, *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, ed. Ahmet Şimşek, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2020, s. 251-276; “Batılı ülkelerin bastırmasıyla ilan edilen 1856 İslahat Fermanı ile geleneksel anayasadan kopuş gerçekleşti”, Bedri Gencer, “Son Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasal Akültürasyon”, 100. Yılında II. Meşrutiyet Geleneği ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, haz. Prof. Dr. Zekeriya Kuşun - Prof. Dr. Cemil Öztürk - Dr. Yasemin Tümer Erdem - Dr. Arzu M. Nurdoğan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 72; Bu dönem aynı zamanda hem bir sonu hem de bir başlangıcı ifade ediyor: “Tanzimat” dediğimiz yenileşme-batılılaşma girişimleri (1839-1871), Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı, genç Türkiye’nin de ilk doğum sancılarını içinde taşıdı”, Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978. s. IX; “Tanzimat’ın başlarından itibaren yeni kurumlar geleneksel kurumlarla, onların menziline sınırlarken bile yan yana var olmaya devam etmişti”, Hasan Kayalı, “Bağımsızlık Mücadelesi”, *Türkiye Tarihi 1839-2010-Modern Dünyada Türkiye-*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 133.
- 15 Kemal Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve*

Arayışları ve Beka Bağlantısı

maruz kalınması ile söz konusu olmuştur.¹⁶ Bu maruz kalma, bir zorlamadan ziyade Avrupa aydınlanmasına gönüllü bir eklemleme olarak da düşünülebilir.¹⁷

Islahatlar dönemiyle başlayan yerli atılım çabaları, Yenileşme, Batılılaşma ve son durak olarak da Modernleşme, kurumsal ve zihni yapılanmaların toplumu, siyasî, sosyal, ekonomik, idarî ve hukukî sahalarda yeni bir dünyaya adapte etme işlevi görmüştür. Bu işlev, toplumun dönüşmesine ve yeni bir toplumsal yapının inşasının gerçekleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu ise, esasında birey-toplum, birey-devlet ve toplum-devlet ilişkilerininin hukukî, siyasî ve idarî ayaklarını düzenleyen belgelerin ortaya çıkışını sağlamıştır. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi, Adalet Fermanları ile Millet nizamnameleri ve bunlara bağlı olarak çeşitli kanunlaştırma hareketleri, bahsedilen ilişkileri düzenleyen bir hukuk formu ve değişen/dönüşen hukuk düşüncesi oluşturmuştur.

Oluşan yeni hukuk formu, yeni kurumsal taleplerin ortaya çıkmasına ve fikrî hareketliliğin yaşanmasına yol açmıştır. Meclis ve temsil meselesi etrafında ortaya çıkan tartışmalar, bu konuda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Meclis tartışmalarının beka sorunuyla ele alınması ise meseleyi bambaşka bir mecraya çekmektedir. Öyle ki, meclisin olması da olmaması da beka sorununa yol açan bir unsur olarak görülmüştür. Bu da, tartışmaların seyrini gerilimli bir zemine çekmiştir. Gazetelerin bu konudaki tavrı, basın ve muhalif basın ikileminde güçlü bir kamuoyu oluşmasında ve bunun etkin olarak Türk düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Bu yüzden gazete-basın kavramı ideolojik tutumların sergilendiği önemli mecralardan biri haline gelmiştir. Bu da, hukukî ve idarî düzeni kurgularken toplumu, bu düzen etrafında düşünce kamplarına ayırmıştır. Bu düşünce kamplarının en iyi gözlenebildiği yer ise Osmanlı aydınlarının tartışma platformları olan basın/gazetelerdir. Bu platform, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görünür olmaya, dahası etkinleşmeye başlamıştır. Konumuz açısından da esas kaynak niteliğinde olan gazeteler, birer fikrî faaliyet alanı haline gelmiştir. Tartışmalar, oldukça geniş konu yelpazesine sahip olan gazetelerin bu yönüyle tarihçilere önemli imkânlar sunduğunu ifade etmek gereklidir.

Cemaatin Yeniden Yapılandırılması, 5. Baskı, 2013, s. 9; “1839’dan sonra reformlar geliştikçe biçimlenmeye başlayan Tanzimat devletinin oldukça farklı olduğu görülür”, Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 2. Baskı, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994, s. 42.

16 Abu-Manneh, agm., s. 173.

17 Masayuki Ueno, “For The Fatherland And The State”: Armenians Negotiate The Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 45, No. 1, 2013, s. 99.

Uygun Zaman ve Zemin Meselesi: Entelektüel Olgunlaşma

Osmanlı aydınları, devletin içinde bulunduğu koşulların çözümüne yönelik tartışmalarda olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerde Avrupa/Batı'yı referans olarak almaktaydı. Ortaya çıkan sorunların yarattığı kargaşanın üstesinden gelinmesi konusunda alınan tedbirlerde de yine Avrupa'daki durum ve şartlar referans alınmıştır. Meclis konusunda gerek meclisin olmasını gerekli bulanlar ile meclisin varlığını zararlı görenlerin ortak referans noktası Avrupa/Batı olmuştur. Bu yüzden, meclisin kurumsal varlığının yararına ya da zararına ilişkin değerlendirmeler de yine, Avrupa/Batı esas alınarak yapılmıştır. Dolayısıyla Avrupa'nın ne olduğu, nereye geldiği ve bunu hangi vasıtalar ile gerçekleştirdiği, meclis tartışmalarının çoğu kez odağında konumlandırılmıştır. Bunun başlıca sebebi ise, tabiatıyla modernleşme zihniyet ve ideolojisinin, devletin içinde bulunduğu kötü koşulların, Avrupa'nın gelişiminin ana unsurlarının Osmanlı topraklarında olmadığı ya da gerçekleşmediği ön kabulüyle şekillenmesiydi. Bu durum, modernleşme döneminin bütün atılımlarında kendini hissettirmiştir. meclis tartışmalarında da odak nokta yine aynı referans olmuştur. Osmanlı aydınlarının genel olarak Avrupa örneklemelerini kullanmalarında, bahsedilen referanslara duyulan hayranlık önemli ölçüde etkili olmuştur.¹⁸ Bu hayranlık duygusunun, meselenin zaman zaman ana ilkelerinin dışına taşınmasına sebep olarak tartışmaların gerilimli bir seyir izlemesine yol açtığı görülmektedir.

Avrupa'nın referans alınmasında, kendi mantığı içinde tarihî geçmiş vurgusuna girişilmesi, ilk olarak hissedilen duygusal tepki kendini göstermektedir. Bunda, Avrupa'nın gelişim çizgisini izleme ve Osmanlı örneğinde ele alınan sorunların çözümünde bunu kıstas alma düşüncesinin rol oynadığı müşahade edilebilir. Osmanlı aydınları bu yolla Avrupa'nın gelişme olanaklarının nasıl yaratıldığına dair tarihî bilginin paylaşılması, "mu'terizlerin" ikna edilmesinde kullanılması, fikrî açıdan önemli bir dayanak olarak kendini göstermektedir. Bu, kendi doğrularının propagandalarını yapan Osmanlı aydınlarının tartışmalarının içerisinden anlaşılmaktadır. Buna göre, başlarda istibdat idaresi ile yönetilen Avrupalılar, bu sistemin değiştirilmesine karar verdiği zaman, geleceğin Avrupa açısından pek parlak dönemlerini inşa etmişlerdi. Osmanlı aydınları, Avrupa'nın 19. yüzyıldaki durumunu Osmanlılarla kıyas ettiklerinde hali hazırda Avrupa, servet ve kudretini yukarıda verdikleri kararın neticesinde elde etmiş oldukları

18 Namık Kemal örnekleme bu açıdan önemlidir: Necdet Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 50.

Arayışları ve Beka Bağlantısı

şeklinde yorumladılar. Avrupa, birkaç kişinin yönetimi altında olmak fikrinde vazgeçerek sahip olduğu kudretle ihtişamı yaşamayı hak etmişlerdi, en azından Osmanlı aydını böyle düşünmekteydi. Osmanlı aydınının ve fikir platformu olarak kullandıkları gazetelerin bir kısmı meseleye bu pencereden bakarak, Osmanlı niçin böyle olmasın ki, bunun aksi olacağına dair bir senedin de söz konusu olmadığına kanaat getirmişlerdir.¹⁹ Eski tarz idare dolayısıyla Avrupa devletleri çok fazla zarar görmüştü. Fransa örneği Osmanlı aydınlarının en fazla önemsedikleri örneklerden biri, belki de birincisiydi. *İbret Gazetesi*'nde çıkan bir yazıda, Fransa imparatorluk idaresinden maddi ve manevi zararlar gördüğüne ve perişan olmak derecesine geldiğine; cumhuriyet idaresini büyük fedakârlıklar karşılığında kazandığına dair bir değerlendirme yapılmıştı.²⁰ *Tasvir-i Efkâr*'da çıkan bir yazıda ise Avrupa'nın, usul ve nizamlarını değiştirerek kudret ve terakki kazandıklarına dair bir yaklaşımda bulunulmuştu. Osmanlıların da huzur yoluna girebilmesi için zamanın gidişine uyması gerektiği ifadesine yer verilmekteydi.²¹

Osmanlı aydınlarının bir kısmı da Avrupa'nın terakki etmesinde fikrî gelişimin rolüne vurgu yaparak, Avrupa'nın hali hazır durumuna bu pencereden bakılmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Volter, Montesquieu, Rousseau ve Diderot gibi aydınların, toplumu hazırlama konusundaki işlevlerine vurgu yapan bu grup aydınlar, toplumsal düşüncede entelektüel seviyenin önemine vurgu yapmaktaydılar. Bu aydınların yazdıklarına atıf yapan Lehli Hayreddin Bey,

“Te'lifât-ı mezkûrenin kâffesi millet tarafından mütâla'a ve mu'âyene ve kâffesinin efkârları bir maksada yetişmek üzere terakki eyledi ve nihâyet Fransa'nın ahvâli 1789 senesinde kâmilten teceddüd edib fikirlerde mezkûr olan ıslâhat maddeten dahi kavânin-i mevzû'a olmak sırası geldi. İşte bütün Fransız milleti murâdını ol kadar bilir idi ki kâbiliyetli adamlar arayacak yerde her eyâletün müntehabbeleri ta'limnâmeleri yapıp millet meclisine gönderdikleri meb'ûslara verdiler ve meb'ûslar da ahâli tarafından verilen ta'limnâmelere muvâfık hareket eylediler. Bu cihetle toplanan meclis hakikaten millet meclisi olub serî'an ve beslan 'usret-i maksada nâ'il olundu.”²²

ifadeleriyle Fransa'nın meclis konusunda aldığı mesafenin perde arkasına işaret

19 “Şûrâ-i Ümmet”, *İstikbal*, No: 115, 27 Mayıs 1293, s. 2.

20 *İbret*, No: 3, 5 Haziran 1288, s. 1.

21 *Tasvir-i Efkâr*, No: 584, 18 Muharrem 1285, s. 1.

22 Hayreddin Bey, “(Mesâ'il-i 'Osmâniye) Makâle-i Tasi'a”, *Mecmû'a-i Ma'arif*, No: 170, 12 Teşrinievvel 1285, s. 2.

etmektedir.²³ Bu ifadelerinin arkasında, kuşkusuz meclis konusunda ortaya konulan yaklaşımlarda, meselenin bu yönünün gözden kaçırıldığına dair işaretlerin olması yer almaktadır. Lehli Hayreddin Bey, son dönem Osmanlı düşünce hayatında önemli yeri olan Polonyalı mültecilerden biriydi ve Avrupa'nın meclis tecrübesi konusunda farklı bir bakış açısına sahipti. Meclis konusunda ilk düşünce serd edenler arasında Ali Suavi'den sonra gelen Hayreddin Bey, bu konunun Avrupa'daki örneklerinin perde arkasına hâkim bir bilgi ve fıkri tasavvura sahipti.²⁴ Ali Suavi, meclis konusunda meseleyi şu bağlamda ele almıştır:

“Gelelim millet meclisi bahsine vakı'a bir devletin otuz kırk milyon re'âyâsının hayât ve memâtı üç dört kimesnenin elinde olmaktan ise birkaç yüz kişiden mürekkeb ve azâsı her sınıf kavmin mu'teberânından mürekkeb bir heyetin elinde olmak daha evlâ ve akla daha evfâkdir. Zira üç dört kişinin aġrâz-ı günâ gün ile sû'î idâre etme[si] ve bundan mülke ve millete türlü zararlar isâbet etmesi emr-i tabi'i olduğuna mukâbil birkaç yüz kişinin birden bu hataya düşmeyeceği derkârdır.”²⁵

Hayreddin Bey de meclis tartışmalarında etkili bir ağırlığa sahipti. Osmanlı aydınları meclis olmalı ya da olmamalı noktasında iki kutba ayrılmıştı ve tartışmalar da bu iki kutbun düşüncelerinin etrafında şekillenmişti. Yukarıda ifade edildiği gibi, meselenin Avrupa'daki tarihî serencamı bu tartışmaların ağırlıklı noktalarından biri olmuştu. Avrupa tecrübesine atflar, “geçmişte” ve “bir vakit” gibi belirtsiz bir tarih ifadesi etrafında yoğunlaşmaktaydı. Eski tarz idareye karşı halkın tahammülünün kalmaması, kanlı bir ıslahat dönemi başlatıyor; rejime yeni bir hüviyet kazandırmak için büyük bedeller ödeniyordu, en azından İbret Gazetesi böyle düşünmekteydi, ödenen bedeller ise ıslahatların ileri atılımlara

23 Hayreddin Bey'in bu yaklaşımı, Namık Kemal başta olmak üzere eleştirilere maruz kalmıştı. İstanbul Gazetesi yazarı Selâhaddin Bey, Hayreddin Bey, toplumu cahil, yetersiz ve hazırlıksız olarak nitelendirmekle suçlamıştı. Selâhaddin Bey, “Mesâil-i Osmaniyye İktiza eden Ecvibe-i Osmaniye”, *İstanbul*, No: 418., 12 Receb 1285, s. 2; Hayreddin Bey ise “*Bunu beyân ile berâber netice-i makâlâtını görmedikçe şimdilik Salahaddin Bey'e uzun cevâb vermekde ma'zûrum. Çünkü fi'l-asl millet meclisinden bahis etmeyib mes'eleye mezheb ciheti karışdırmışdır. Gerçi cemâ'atle olan du'ânın karîn-i kabûl olduğu bedîhi ise de bu kâ'ide yalnız bir mezhebden olan ümmet hakkında câri olub bu hisse birkaç mezhebden kimseler bir ma'bade tecemmü' edibde hepsi bir ayın üzerine du'â etmek mümkün olabilir mi bundan maksadım mezâhib-i muhtelifeden bulunan ahâlî beyninde ve fekk-i ittîfâk mümkün olamaz demek deġildir. Mümkündür lâkin bu sûret tamâmyla hâsıl ve merkez-i matlûbe vâsıl olmaksızın akvâm-i muhtelifenin cem'inde perişânlık hazırdır.*” Hayreddin Bey, “(Mesâ'il-i 'Osmâniye) On Birinci Makâle”, *Mecmû'a-i Ma'arif*, No: 172, 17 Teşrinievvel 1869, s. 2.

24 Musa Gümüş, *age.*, s. 167-168.

25 *Muhbir*, No: 32, 2 Zilkade 1283, s. 5.

zemin hazırlayacak şekilde gelişmesini sağlamıştı.²⁶ Fransa’da başlayan bu dönüşüm “üzüm üzümüne baka baka kararır” sözünü hazırlatır şekilde Avrupa’nın geneline yayılan bir gelişim seyri sergilemeye başlamıştı.²⁷ Tabii ki, eski idare tarzının devam etmesini isteyenler ise Fransa’da meydana gelen değişimin, mümkün olduğunca yok edilmesi ya da en azından Fransa sınırları içinde kalmasına dönük karşı devrim peşinde koşmuşlardı. Çünkü “bir kere Fransa’da cumhuriyet meydana gelirse az vakitte Avrupa’nın her tarafına dahi yayılır endişesi devletleri pek ziyâde sarmaya başlamış idi”.²⁸ Bu da, Avrupa’da, 19. yüzyılın önemli bir kesitinde oldukça gerilimli bir sürecin yaşanmasına yol açmıştı. Osmanlı aydınlarının büyük bir kısmı, Avrupa’nın gelişimindeki en önemli unsuru “*hüsn-i idâre*” olarak görmekteydiler ve bu hüsn-i idarede kasıt meclisli meşruti bir yönetimdi. Bir devletin kuvvet ve saadeti ancak bu hüsn-i idare ile mümkün olacaktır.²⁹ Hayreddin Bey’e göre, yazısında, hüsn-i idareden kasıt meclisse, burada toplumun bu kuruma manen ve fikren hazır olması gerekir. İşte Fransa’da meclisin amaca nail olmasını sağlayan şey, Fransızların amaçlarının ne olduğunu bilmesinin bir sonucu olduğuydu.³⁰ Kuşkusuz burada Fransızların ne istediklerini iyi bilmeleri, onların toplum olarak entelektüel düzeyinin bir göstergesi olarak değerlendiriliyor ve meclis bu tür toplumlarda amaçlanan faydayı sağladığına inanılıyordu. Meclisin ortaya koyacağı faaliyetlerde halkın ne istediğini bilmesiyle, sorunların hızlı bir şekilde çözümünü arasında bir bağ olduğu görülmektedir.³¹ Tabii bütün bu anlatılanların, Fransa’da bir soruna sebep olmadığı manasına gelmediği, yine Avrupa’ya yapılan atıflardan anlaşılmaktadır.

Özellikle eski rejim taraftarları ile yaşanan gerilimler ve cumhuriyet rejimine karşı tutumlar toplumsal anlamda gerilimlerin yaşanmasına yol açmaktaydı. Ancak halkın önemli bir kısmı yeni rejimin yanında yer aldığı için kraliyet yanlılarının

26 “Avrupa’da Cumhuriyet Fikirleri”, *İbret*, No: 115, 1 Mart 1289, s. 2.

27 “Üzüm biri birine bakarak kararır. Sözünün hükmü şimdiye kadar yalnız efrâd ve eşhâsa mahsûs iken bu ‘asırda milletler hakkında dahi hükmü şâmil olmaya başladı. Bir vakit eski Fransa Cumhuriyeti Avrupa’nın hemen hepsi silâha sarıldığı zamân zikr olunan darb-ı meselîn işbu şumûl-ı hükmü hâtlara hutûr etmiş ve bir kere Fransa’da cumhuriyet takarrür eder ise az vakit zarfında Avrupa’nın her tarafına dahi strâyet eder endişesi devletleri pek ziyâde işgâl etmeye başladı”, “Avrupa’da Cumhuriyet Fikirleri”, *İbret*, No: 115, 1 Mart 1289, s. 3.

28 “Avrupa’da Cumhuriyet Fikirleri”, *İbret*, No: 115, 1 Mart 1289, s. 2.

29 Mecmu’a-i Ma’arif, No: 56, 27 Muharrem 1285, s. 1.

30 Hayreddin Bey, “(Mesâil-i Osmaniye) Makâle-i Tâsi’a, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 170, 15 Teşrinievvel 1285, s. 2.

31 Hayreddin Bey, “(Mesâil-i Osmaniye) Makâle-i Tâsi’a, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 170, 15 Teşrinievvel 1285, s. 2.

toplumdaki konumu da sarsılmaktaydı.³² Buna karşı cumhuriyet yanlılarının artması meclisi güçlü bir kurumsal yapı haline getirmekteydi. Böylelikle hükümet ile halk arasında güçlü bir ittifak sağlanmış oluyordu. Bu ise, içerde emniyetin sağlandığı, dışarıda ise devletin kuvvetli olduğu anlamına geliyordu:

“Ahvâl-i ‘umûmiyenin sûret-i zâhirede görünüşü enzâr-ı dikkati celb etmekde ise de işbu enzâr-ı dikkat husûsât-ı meşhûdeyi azıcık tedkik edince alt tarâfdan ümîd-i selâmet-i seniyye-i cumhûresini göstermekdedir. En evvel Fransa’yı gözden geçirelim. Bâdi-i nazarda Fransa’da hükümet-i cumhûriye henüz te’essüs etmemiş gibi görünüyor. Hükümet-i imparatoriye tarafdârlarının çevirdikleri fırıldakla hükümet-i cumhûriyi yine çevirecek zann olunur. Fransa’da hükümet-i cumhûriyenin devâmı gayret[in]de bulunanlar bir kral Versay Şehri’nde i’lân-ı hükümet edecek yine Versay şehri Fransa için mazbût-ı mebni’i olacak yollu idâre-i efkâr etmektedirler.”³³

Avrupa, “nice kanlar dökerek ... şu netîce-i medeniyete” vasıl olmuştu.³⁴ Bu da, yeni idare sisteminin halk nezdinde itibarlı bir konumda olması sonucunu doğurmuştu. Meclisli yeni idare tarzının halkın teveccühünü kazanmasının arkasında yatan şeyin bu ödenen bedel olduğu ifade edilebilir.

Avrupa’daki meclisler bahsinde olumsuz yargıları olan Osmanlı aydınları da vardı. Bu grup aydınlar, tabiri caiz ise niçin meclis olmamalıdır sorusuna cevap arar nitelikte yazılar yazmaktaydılar. “Avrupa’da Cumhuriyet Fikirleri” adlı yazıda bahsettiğimiz duruma uygun ifadeler yer almaktaydı ve meclis konusunda, milletvekilleri üzerinden bir eleştiri getirilmeye çalışılıyordu:

“Bir vakit Avrupa milletleri harekâtından aslâ mes’ûl olmayacak kadar müstakil hükümdârlara tâbi’ idi. Bunların istiklâl ve istibdâdına halkça tahammül mümkün olmadığından bunca kanlar dökerek hükümdârlarına bir tanzimât kabûl etdirmişler. Fakat bu tanzimâtın dahi kâfi olmadığı mu’ahharan fi’ilen ve maddeten görülen bir ehîn ile meydâna çıkmakla şimdi asl-ı tanzimât-ı esâsiye-i cumhûriyet olduğu zannına ve zehâbına düşerek ol vecihle hareket etmeye başlamışdır. Pek a’lâ hükûmât-ı meşrûtanın tanzimâtı niçin kâfi değil? Neresinde sehv var? Tamâm! İşte mes’elenin ruhu bundan ‘ibâret. Avrupa’da gördüğümüz hükümet-i meşrûtanın hepsinde birer

32 Hakkı, “Ahvâl-i ‘Umûmiye”, *İbret*, No: 160, 8 Mart 1289, s. 2.

33 “Hayreddin Bey İmzâsıyla Bu Def’a Dahî Kuriyede Görülen Bendin Hütlâsasıdır”, *Mecmû’â-i Ma’arîf*, No: 56, 8 Mayıs 1285, s. 2.

34 *Tevakkî*, No: 102, 23 Mart 1294, s. 1-2.

millet meclisi var. Ancak bu millet meclisleri güya işte biz sizin için şu işleri görüyoruz deyü devletin fahriyesine muhâtab tarzında bir şey. Bundan sonra millet meclislerinin bir vazîfesi dahi sizden şu kadar para isteriz verecek misiniz? su’aline “evet” deyü baş sallamakdan ‘ibâret. Eğer tanzîmât-ı cedîde hakk-ı hükûmet halkındır kanûnu hükmünü mevki’-i icrâya koymaya kifâyet edecek olsa idi on sene zarfında ondan ziyâde muhâbebe vukû’bulur mu idi? Bunca canlar bunca hazineler telef edilir mi idi? Ezcümle Avusturya ve İtalya muhâbebesine hâcet kalır mı idi?”³⁵

Buradaki ifadeler, hüsn-i idarenin, meclisin mahsulü olmadığına yönelik bir yaklaşımın ürünü olduğu kabul edilebilir. Dolayısıyla da meclisli idare, meclis taraftarlarının söylediği gibi hüsn-i idare olmadığına dair bir kabulü içinde barındırmaktaydı. Meclis tartışmaları Avrupa’ya dair atfların iki yönlü bir seyir izlediğini göstermektedir. Bir kısmı olumlu atflar diğer kısmı ise olumsuz atflar. Meclis konusunda yapılan tartışmaların bir diğer çıktısı ise Avrupa’daki idare tarzının Osmanlı Devleti’ne uygunluğuna dönük düşünce ve değerlendirmelerdir. Bu düşünce ve değerlendirmelerin yeri hem meclis olmamalıdır hem de meclis olmalıdır şeklindeki yaklaşımların her ikisinde de olduğu görülmektedir. Namık Kemal’in bu konudaki ifadelerinden biri, şöyle bir görünümde:

“Meselâ düvel-i mu’azzamanın en muntazamları Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa’dır. Amerika cumhûrdur, İngiltere ile Almanya’da zâdegân var, onlar bize nümüne olamaz. Kala kala elde Fransa kalır. Acaba bundan bir ‘asır evvel hürriyet-i insâniyeyi dünyaya i’lân için meydana çıkmış ve bu kadar me’âsir-i azamet göstererek kurûn-ı ahîrede bulunan akvâmın hemen kâffesine şerefen takaddüm etmiş olan Fransızların idâresini nümüne tutacak kadar bizde kabiliyet var mıdır? Evet, vardır. Hatta isteyen varsın ifrâtdır, mübâlağadır desin. Biz bugün Fransa’dan daha ahrârâne bir nizâm-ı esâsi ile pekâlâ idâre olunuruz. Çünkü Fransa halkı o kadar terbiyesi, o kadar hamiyetiyle beraber pek ateş-meşrebdır, pek teceddüde mâlikdir.”³⁶

Bu değerlendirme, meclis sisteminin Fransa örneğinin Osmanlı Devleti’ne daha uygun olduğuna dönük olduğu ve meclis olmalıdır yaklaşımının bir ön kabulü şeklinde değerlendirilebilir. Buna karşı Hayreddin Bey’in yaklaşımı ise hüsn-i idarenin illaki meclisli bir yapı arz etmesi gerektiği konusunda şekillenir:

“Her hükûmetce iki maksad olub bunun birisi devlet ahâlisini en ziyâde kuvvet ve

35 “Avrupa’da Cumhûriyet Fikirleri”, *İbret*, No: 115, 1 Mart 1289, s. 3.

36 Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dair bir Mu’terize Cevaben Yazılmış Mektub”, *Hürriyet*, No: 12, 14 Eylül 1285, s. 7.

servet bulacak bir hâle vaz' ve idhâl ve diğeri teb'adan azh olunan tekâlifi hâricde isrâf ve zâyi' etmeksizin mahalline ya'ni hazîne-i devlete îsâl eylemektir".³⁷ Hayreddin Bey'e göre, kuşkusuz iyi bir idarede olması gereken şeylerin başında, halkın refahının sağlanması ve halktan alınan vergilerin israf ve ziyan edilmeden hazineye gönderilmesi gelmektedir. Hayreddin Bey'in yazılarının temel mesajlarından biri, kuşkusuz Avrupa'daki sistemlerin koşullarını, ortaya çıkış serüvenlerini ve kurumların çalışma usullerini tam olarak bilmeden bilinçsiz bir taklide başvurulmaya çalışıldığı şeklinde kendini göstermektedir. Bu, o dönem için Türk modernleşmesinin ana sorunlarından biri olarak karşımızda durmaktadır ve zaman zaman devlet adamlarını bile karşı karşıya getirmiştir.³⁸ Çünkü taklit, aşırılıkları da beraberinde getiren bir durum yaratmaktaydı. Başta Sultan olmak üzere taklit rüzgârına çok sayıda devlet adamının kapıldığı görülmektedir.³⁹ Bu taklit konusu meclis tartışmalarında da kendini göstermiştir. Namık Kemal ile Lehli Hayreddin arasında geçen sert tartışmalar, bunu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Hayreddin Bey'in taklit konusundaki yaklaşımı oldukça nettir:

"Terakkiyi sevib müstakbele şevk ve mevsile yürüyecek olursak hakk te'âla tarafından her insânın kalbine vaz' olunan ıslâh-ı nefis-i ihtiyâcını ikmâl etmiş oluruz. Fakat her şeyden evvel isteyeceğimiz ve yapacağımız şeyi bilelim. Güneşi bize emsâl tutalım ve batâklara götüreceğ ışık arkasından koşmayalım. Medeniyette bizden ileri bulunan milletleri taklid edelim fakat 'akl ile taklid edib tahkik etmezden evvel bir şeyi kabul eylemeyelim. Hâsıl maymûn gibi trâş olan insânı taklid ederken boğazımızı kesmeyelim!!! Herşeyin hakikat[in]e varıb hevâ-yı arzû ve heveslerle iktifâ etmeyelim. Bize denilse ki bakın Fransa millet meclisi sâyesinde ne güzel sa'âdet hâli kesb etmiş. Biz deriz ki pek a'lâ fakat bir kere bakalım ki Fransa'da millet meclisini nasıl meydâna getirmişlerdir."⁴⁰

37 "Hayreddin Bey İmzâsıyla Bu Def'a Dahi Kuriyede Görülen Bendin Hülâsasıdır", *Mecmû'a-i Ma'arif* No: 56, 8 Mayıs 1285, s. 2.

38 Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 20; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 200; Hulusi Yavuz, "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecellenin Tedvini", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 280.

39 "Sultan Abdülmecid Han hazretleri hakikaten melek-haslet bir pâdişâh-ı âlî-câh olduğu halde, o da nev'-i beşerden değil mi? Bu rüzgâr anı da çarptı. Âlemin bu inkilâbâtı arasında, o dahi kadınlardan ba'zılarına mahabbet ü rağbet buyurdu. Nâsın haram olan mu'âmelâtına o dahi helâlinden olarak müşâreket buyurdu. Buna hiç kimse bir şey demiyordu. Fakat nisvân ile kesretti musâhabetinden nâsî vücûd-ı hümayûnlarına günden güne za'f gelmesi bâdî-i endîşe idi. Zîra halk kendisini pek ziyâde sevdiklerinden ann bu hâline müte'essif idiler" Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 9.

40 Hayreddin Bey, "(Mesâ'il-i 'Osmâniye) Makâle-i Tâsi'a", *Mecmû'a-i Ma'arif* No: 170, 12 Teşrinievvel 1285, s. 2.

Arayışları ve Beka Bağlantısı

Hayreddin Bey’in buradaki ifadeleri, meclisin gerekliliğini savunan aydınların, meclisin tam olarak nasıl bir şey olduğunu, bunun hangi koşullarda gerçekleştiğini anlamadığına ve ne gibi sonuçlara varılmış; bunlara dair bir bilgiye sahip olmadığına işaret etmekteydi. Namık Kemal ise bunun taklit olmadığını ve usûl-i meşveret olarak eskiden beri var olduğu ifadeleriyle karşılık vermektedir.⁴¹

İstibdat: Bütün Kötülüklerin Anası mıdır?

Basında Avrupa’ya yapılan atıflarda istibdat konusuna da çok fazla değinildiği görülmektedir. Bu çeşit idarenin Osmanlı Devleti’ni Avrupa’nın karşısında geri bıraktığı ifade ediliyordu. İstibdadı milliyetçilik anlayışının karşısında görenler, bunun millet için değil bizatihi devlet için yararlı olduğunu ifade ediyorlardı.⁴² Yine meclisin gerekliliği konusunda fikir serd edenler, istibdadı nice sorunların kaynağı olarak görmekteydiler. Sabah Gazetesi’nde çıkan bir yazıda; “Devletin, bunca vakittir, gâ’ileler içinde bulunmasına ve vatanımızın Avrupa’nın sâ’ir taraflarından geri kalmasına başlıca sebep ve belki sebep-i müstakil usûl-i istibdâddır”⁴³ ifadeleri yer almaktadır. V. Murad’ın tahta çıkmasından sonra meclis tartışmaları istibdatla bağlantılı olarak yeniden alevlenecektir. Vakit Gazetesi’nde yer alan bir yazıda, tahta çıkışını müteakip ilan edilen hatt-ı hümayuna atıfta bulunularak, istibdadın ortaya çıkardığı vahametinin farkında olan Sultan V. Murad’ın “istibdat usulünü” değiştirmek istediği değerlendirilmesinde bulunulmuştu.⁴⁴ Bu yüzden gazeteler, Sultan V. Murad’ın tahta çıkmasına büyük önem atfetmişler ve devletin büyük tehlikelerden kurtuluşunun müjdesi olarak görmüşlerdi. Sabah Gazetesi’ndeki şu kısa alıntı yeterli bir örnektir: “Devletin bundan bir ay evvelki hâliyle şimdiki hâli mukâyese olunursa, Sultân Murâd-ı Hâmisin cülûsuyla ne tehlikelerden kurtulduğumuz ve müşarünileyh hazretlerinin bu devletin bir bâni-i sânisini ve vatan ve milletin muhyi-i hakikisi olacağı anlaşılır. Hemen Cenâb-ı Hakk kâffe-i efkâr ve hareketlerinde ilhâmât-ı rabbâniyesini rehber ederek, muvaffak-ı bil-hayr eyleye!”⁴⁵ Bu ifadeden, Sultan V. Murad’ın tahta çıkışı, akabinde yayınladığı hatt-ı hümayunda kullandığı ifadeler, devletin birinci adamının bile istibdadın zararlarının

41 Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dair bir Mu’terize Cevaben Yazılmış Mektub”, *Hürriyet*, 14 Eylül 1285, s. 7.

42 Bu gibi yaklaşımlar ise “köhne beyinler” şeklinde eleştirildiği gazetelere yansayanlardan anlaşılmaktadır. Çünkü bu durum devletin birçok sıkıntı içine düşmenin ana sebepleri arasında yer aldığı ifade edilmekteydi. Sabah, No: 126, 8 Temmuz 1293, s. 2.

43 *Sabah*, No: 126, 28 Cemâziyelevvel 1293, s. 1.

44 “Temin-i Efkar-ı Umûmiye”, *Vakit*, No: 239, 20 Temmuz 1293 s. 2.

45 *Sabah*, No: 90, 16 Cemâziyelevvel 1293, s. 2.

farında olarak eski idare tarzını değiştirmeyi vaat ettiğini göstermekteydi. Gazete bunu, eski idarenin yerine usûl-i meşvereti getireceği şeklinde yorumlamıştı. Basiret Gazetesi de, istibdattan doğacak kötü idarenin durdurulması ancak danışma (meşveret heyetinin) kurulması ile söz konusu olacağına dair bir yaklaşım sergilemişti.⁴⁶ Bahsedilen meşveretten kastın bir meclis olmadığını ifade edelim. İstiklal Gazetesi de istibdada ilişkin ortaya koyduğu yaklaşımla devletin ve milletin başına gelen bütün fenalıkların tek kaynağı olarak görmekte ve “asrın telakkisi şû'rânın eseridir” demektedir.⁴⁷ İstikbal'in bir diğer yazısında, eski idarede fesat yuvaları vardır ve buradakiler halkı yanlış yönlendirmektedir. Bu yüzden meseleyi inceden inceye düşülüp tartışarak iyiyi kötüden ayırmalıyız, uyarısında bulunulmakta ve şu değerlendirmeler yapılmaktadır:

“Hey'et-i ictimâ'iyemizin ba'zı efrâdında görülen tezâd-ı efkârdan hâsıl olan su'î i'tikâdiye budur ki men'-i necât ve feyûzâtımızı taharri edib de ba'zısı noksân iz'ân sebebiyle bir takım galatâd ve vâhî fikirlere düçâr olmuşdur. Yâhûd hakkından fazla usûl-i istibdâddan istifâde ederek idâre-i sâbika enkâzından sayılan ba'zı güne nazar-ı menfa'at-perestlerin devâm-ı istifâdeleri için icrâ eyledikleri teşevvüşât-ı müfsitkârâneleri eseri olmak üzere zullâm-ı zünûn-ı hüzn-i şehât içinde kaldıklarından hakikati keşf edememişlerdir.”⁴⁸

Namık Kemal'in bu konudaki ifadeleri oldukça kesindir: “Bu hâllerin neticesi nereye varacak? Şüphe yok ki devlet şimdiki usûl-i istibdâdı değiştirmezse elbette batar”.⁴⁹ Bu değerlendirme, Namık Kemal'in, meclisin varlığını beka sorunu olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Namık Kemal yazısının devamında, “Şurasını da her âkil düşünüyor ki devlette bu idâre-i zâlimâne durdukça müdâhalât-ı ecnebiyenin önü kesilmeyecektir”.⁵⁰ İstikbal'de yayımlanan, “Ömr-i İnsan Ömr-i Devlet” adlı yazıda, meclis meselesine meşruiyet arayışı, “ilk Türklere” kadar götürülmekte ve Kurultayı da millet meclisinin varlığının bir delili olarak görülmektedir. Yine aynı yazıda, meclisin şeriat hükümlerinin icrasında kuvvet olacağı belirtilir.⁵¹ Bunlar, istibdat yönetiminin karşısında meclisin konumlandırıldığını göstermektedir. Bunun karşısında ise başta

46 “Hürriyet-i Tamm”, *Basiret*, No: 1831, 18 Cemaziyevvel 1293, s. 2.

47 “Şûrâ-i Ümmet”, *İstikbal*, No: 115, 27 Mayıs 1293, s. 1.

48 Bir Müslüman “Temyîz Lâzımdır”, *İstikbal*, No: 158, 12 Receb 1293, s. 1.

49 Namık Kemal, “Veşavirhüm Fi'l-Emr”, *Hürriyet*, No: 4, 20 Temmuz 1285, s. 1.

50 Namık Kemal, “Veşavirhüm Fi'l-Emr”, *Hürriyet*, No: 4, 20 Temmuz 1285, s. 2.

51 “Ömr-i İnsan Ömr-i Devlet”, *İstikbal*, No: 159, 12 Receb 1293, s. 1.

Mecmua-i Maarif ve Basiret gazeteleri yer almaktaydı. Onlar da istibdadın ortadan kaldırılmasına dönük fikir beyan ederlerken meclis konusunda aleyhte bir yaklaşım sergilemişlerdir. Basiret de meclis ve istibdat tartışmalarına katılarak, Osmanlı Devleti'nin yedi cihana nam salmasında Millet Meclisi mi neden oldu yoksa, “şeri'ât-ı mutahhara-i Ahmediye midir”⁵² sorusu sorulur ve “ülkenin ve milletin terakkiyâtı metn-i şeri'ata vabestedir”⁵² ifadesini kullanır. Basiret, bu soru ile meclise dönük tartışmalarda tarafını belli eder.⁵³ İbret ise meclis konusunda tartışmaları cumhuriyet hükümetine getirerek, istibdat rejiminde bir değişiklik olmayacağını ileri sürerek “milleti bir müstebitin elinden alıp beş on müstebide vermek demektir” ifadesinde bulunur.⁵⁴ Mecmua-i Maarif ise, hükümet şeklinin ne olduğunun bir önemi olmadığı kanısındadır. Gazetenin yaklaşımı Lehli Hayreddin Bey'in fikirleri etrafında şekillenmiştir. Hayreddin Bey'e göre, “terakkiyat” ancak toplumun servet ve saadete kavuşabilmesi ile mümkün olduğundan, hükümet ile toplum ilişkilerinin ne yolda olması gerekmektedir ve bunu sağlamak için ortaya koyulacak hukuki düzenlemenin yapılması, verilecek verginin belirlenen sınırları aşılmayacağını garanti edilmesi ve verilen verginin bir kısmının ülke ihtiyaçlarına harlandıktan sonra kalanının hazineye koyulacağını ilan edilmesi ile mümkün olacağı ifade edilir. Bundan sonra, “Bir hükûmetin hey'eti ne sûretde olur ise olsun ve gerek Avrupa hükûmetleri gibi muntazam veyâhûd kûrûn-ı sâbıkada olduğu gibi haber-i muntazam bir hâlde bulunsun bir devletin kuvvet ve sa'âdeti dâ'imâ hüsn-ü idârede bulunmak ile hâsıl olur”.⁵⁵ Yukarıda belirtilen şey, esasında hüsn-i idaredir. Bunlar gerçekleştirildiği takdirde meclis gibi bir kuruma da gerek kalmayacaktır. İstibdada dair aydınların gazetelerde ortaya koydukları fikrî yaklaşımlar meselenin kamuoyuna açılması açısından önem arz etmektedir. Bunun yanında, yapılması gereken değişikliklerden yeterince yararlanılabilir mi sorusu tartışmaların gündemine gelmişti. Tasvir-i Efkâr'da meseleye dair yapılan değerlendirmede, geçmişte halkın menfaatleri için yapılan bazı düzenlemelerden yeterince yararlanılamadığı ifade edilerek, bu düzenlemelerin halkın ve memleketin gereksinimleri derecesinde olmadığından, düşünülen gelişmelerin sağlanamadığı; bu düzenlemeler gereksinimlere uygun olmuş olsaydı, Osmanlı Devleti Avrupa'nın en uygar ve muntazam devletleri arasında bulunurdu

52 “Hakikat”, *Basiret*, No: 1843, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 2.

53 “Hakikat”, *Basiret*, No: 1843, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 2.

54 “Avrupa'da Cumhuriyet Fikirleri”, *İbret*, No: 115, 1 Mart 1289, s. 2.

55 “Hayreddin Bey İmzâsıyla Bu Def'a Dahi Kuriyede Görülen Bendin Hülâsasıdır”, *Mecmû'a-i Ma'arif*, No: 56, 8 Mayıs 1285, s. 2.

değerlendirmesi yapılmıştır.⁵⁶ Osmanlı aydınları istibdat ifadesini, Osmanlı tarihi boyunca devam eden bir tarz olarak görmezler. Namık Kemal'in bu konudaki yaklaşımı ve ifadeleri, bahsedilen duruma örneklik etmektedir:

“Devlet-i Aliye ta idâre-i hâzırının zaman-ı istibdâdına kadar mesâil-i mühimmeyi evvelden ümmete arz eder ve harekâtını halkın irâdesine tevfiik eyler, ahali ise bu kavâ'idin hilâfına her ne vuku bulursa mukâvemet gösterirlerdi. İran seferi rızâlarına muhalif olduğu için yeniçeriler, Sultan Selim-i Evvel gibi dehşetinden cihân titrer bir şîr-i jiyânın çadırına kurşun atdılar, nihâyet fütühâtını itmâm ettirmediler.”⁵⁷

Dolayısıyla istibdat sorunu, son döneme has bir idarî bozulmanın ürünü olarak görülmekte ve bu durumun da Osmanlı toplumunda ayrışmanın körüklenmesine yol açtığına vurgu yapılmaktadır. İsyanların en önemli sebepleri arasında bahsedilen bu durum gösterilir.⁵⁸ Bu ise, toplumda görüş ayrılıklarının çıkmasına zemin hazırladığından, sorunun çözümüne dair isabetsiz yaklaşımlar nedeniyle bir takım hatalar yapılmasına yol açmıştır. Mevcut idare tarzını yürütmek isteyenler ise toplumdaki ayrılıkların artmasına ve toplumun meselenin aşını kavrayamamalarına neden olmuştur.⁵⁹ Böyle bir ortamda ise, “halkımızda idâre-i hâzırâya fevk'alâde bir nefret, bir itimâdsızlık” ortaya çıkmıştır.⁶⁰

Buraya kadar ele alınan tartışmalar, Avrupa'ya yapılan atıflar ve istibdada yönelik yaklaşımlar, aslında ne olmalı ya da olmamalı sorusuna verilecek cevabın fikrî ve meşrurî zeminini oluşturmaktadır. Dolayısıyla yapılan tartışmaların, meclis üzerinden zaman ve zemin yoklaması, meclisin yol açacağı değişimin toplumda nasıl bir karşılık bulacağı ve bunun, devletin bekasını hangi yönlerden ve nasıl etkileyeceği; meclisin rejim açısından sonuçlarının Osmanlı Devleti'nde neleri değiştireceği ve sonuç olarak cumhuriyet rejimine sağlayacağı imkânların Osmanlı Devleti için ne anlam ifade edeceği gibi konularda şekillendiği görülmektedir.

Öncelikle meclis için uygun zaman ve zemin var mıdır sorusuna tartışmaların ışığında cevap verilmesi gerekmektedir. Meclis için uygun zaman ve zemin konusu toplumun meclisli yönetime hazır olup olmamasıyla ilgili bir durumu ifade eder. Bu konudaki tartışmanın odak kişisi Hayreddin Bey'dir. Hayreddin Bey, her şeyden

56 Tasvîr-i Efkâr, No: 584, 1285, s. 2

57 Namık Kemal, “Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, No: 14, 21 Eylül 1285, s.

58 “Avrupa'da Cumhûriyet Fikirleri”, *İbret*, No: 115, Mart 1289, s. 1 2.

59 Bir Müslüman “Temyîz Lâzımdır”, *İstikbal*, No: 158, 12 Receb 1293, s. 1.

60 Namık Kemal, “Veşavirhüm Fi'l-Emr”, *Hürriyet*, No: 4, 20 Temmuz 1285, s. 2.

önce meclis karşıtı değildir ve ona göre, meclisin toplum için fayda sağlaması için o toplumda bazı koşulların oluşması gerekmektedir. Eğer bu koşullar oluşmazsa meclisin yıkıcı bir odak haline gelmesi kaçınılmazdır. Hayreddin Bey'e göre, toplumda meclisli yönetimin sağlıklı işlemesi ve yararlı olabilmesi için ilk önce toplumun entelektüel seviyesinin belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşması gerekir.⁶¹ Böyle olmadığı takdirde, meclisin, devletin bekasını tehlikeye atan bir mekanizma halini alması kaçınılmazdır. Esas mesele, toplumun, bilinçli bir tavra sahip ve faydalı ya da zararlı olan şeylerin farkında olan seçmenlerden oluşması gerektiği etrafında şekillenmektedir.⁶² Vatanın yükseliş gayelerine bir bütün olarak herkesin göstereceği çabalarla ulaşılabileceği anlaşılmalı ve buna ulaşmak, ancak erdemli tavırların yaygın bir toplumsal özellik gösterdiğinde söz konusu olmalıdır.⁶³ Hayreddin Bey, aslında Avrupa'da kurumsallaşan meclis geleneğinin ciddi bir entelektüel arka planının olduğunu anlatmak için gayret göstermiştir. Hayreddin Bey'in dikkat çektiği iki önemli husus söz konusudur. Bunlardan biri, meclis meselesinin toplumsal olarak nasıl bir karşılık bulacağı ve ikinci olarak, meclisin işleyişi konusunda beklentilerin karşılanmasında nasıl rol oynayacağıdır. Osmanlı toplumsal yapısının birçok yönüne hâkim olan Hayreddin Bey, değişik milletlerden birçok unsurun varlığına dikkat çekerek, bu unsurların kendi menfaatlerini, devletin menfaatlerinin üzerinde tutacağına dair bazı şüphelere sahiptir:

“Zann ederim bendenizde ‘Osmânlıların vekâye-i müttelikleri zımnında mübâhase ve müzâkereye muktedir buldukları ifâde olunmuşdur. Her milletin menâfi’-i mahsûsasının müzâkeresine muktedir bulunduğunu hiçbir vakit inkâr etmemiş isem de bir manzara-i fâ’ikadan rü’yet olunacak menâfi’ ve mesâ’ile gelince iş başka sûret kesb edeceği[ni] iddi’â ederim.”⁶⁴

Buradaki “başka sûret kesb edeceği” ifadesi, Hayreddin Bey'e göre, devletin zor durumda kalmasına yol açacak yeni sorunların çıkması anlamına gelmekteydi. Bu yüzden, Avrupa'da meclisli yönetim sistemlerinin ortaya çıkış şeklinin mutlaka bilinmesi gerektiğinin altını çizmeyi çoğu zaman ihmal etmemiştir.

61 Hayreddin Bey bunu ifade ederken toplumun bilimsel zihniyetten uzak ve tecrübesiz olduğunu kastetmediğini de söylemek ihtiyacı hissetmiştir. Hayreddin Bey, “Mesâil-i Osmaniye- Makale-i Râbi’a -Cevâb-”, *Mecmû’a-i Ma’arif* No: 165, 8 Teşrinievvel 1285, s. 3.

62 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Râbi’a”, *Mecmû’a-i Ma’arif* No: 165, 8 Teşrinievvel 1285, s. 3.

63 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Tâsi’a”, *Mecmû’a-i Ma’arif* No: 170, 15 Teşrinievvel 1285, s. 2-3

64 “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) On İkinci Makâle”, *Mecmû’a-i Ma’arif* No: 173, 15 Teşrinievvel 1285, s. 2.

Hayreddin Bey, toplumun ilerlemesini, sorunların çözümünde önemli bir yerde görmekteydi. Eğer bir ilerleme sağlanırsa dışarıdan gelecek müdahalelere sebep kalmayacaktı.⁶⁵ Hayreddin Bey, bu müdahalelerin Osmanlı milletlerinin arasına nifak sokacağını ve bunun da ayrılıklara sebep olacağını düşünerek meseleye yaklaşımını şekillendirmiş⁶⁶, meclisin buna alan açacağını düşünmektedir. Bu da, milletin aklını toplayıp ülkenin ilerlemesi için çalışmaya fırsat bulamamalarına sebep olmaktadır. Hayreddin Bey, yakın dönemden örnekler vererek, ortaya çıkan sorunların sonuçlarını tecrübeyle sabitlemeye çalışmaktadır. Dış müdahaleye toplumun ihtiyaç ve gereksinimlerinin devletçe karşılanması durumunda alan kalmayacağını savunur.⁶⁷ Hayreddin Bey, güçlenen siyasî partilerin halk nezdinde nüfuzlarını arttırarak Osmanlı unsurlarının arasına nifak sokacağını ve buna bağlı olarak da halk ile hükümetin arasının açılacağını düşünür:

“Tarihşinâsânın ma’lûmları olduğu vecihle kuvvet ve iktidârını kendi dâire’-i istiklâlinden hârice bırakmamak hükümât-ı müstakilenin esâs-ı tezâyüd-i şevket ve azametleri olmuş ve bekâ-yı şân ve saltanatını isteyen hükümetler hukûk-ı hükümranîyesine o misüllü ayrı ayrı fırkaları müdâhele itdirmemişlerdir. Çünkü o fırkalar gittükçe tevsi’-i kudret üzerine takviye’-i nüfûza gayret itdikçe hem ahâli ile hükümet meyânında ve hem de heyet-i milleti terkib iden efrâd arasına bir perde’-i tefrika olmuş olur ve bilâhare mâlik olduğu kuvveti dahi hükümetin mu’âveneti olmadıkça hıfz idemeyerek muhtell ve müşevveş kalur. Böyle olmakdan ise o gibi fırka ve heyetler hiç bulunmamalıdır[ır].”⁶⁸

Bu açıklamanın, dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça gerçekçi bir yaklaşımı ifade ettiği söylenebilir. O, böyle bir toplumda alafranga usulü almayı çok kolay bir iş zanneden aydınların, yapılacak şeyler üzerinde uzun uzadıya düşünmeyi göz ardı ettiklerini vurgular ve alafranga bir usulün ithal edilmesini şu sözlerle eleştirir: “Alafranga usûl-i idâreyi bir memlekete idhâl eylemek

65 “*Lakin bu gidiş fenâ bir gidiş olduğundan artık bundan vazgeçelim çünkü fenâlığı anlayabileceğimiz vakit geldi. Ahlâk ve etvârımızı ıslâh edelim. Medeniyetimizi ilerlemeğe çalışalım ve esbâb ve iktidâr kendimizde mevcûd olduğundan hâricden aramayalım ve kendilerini terbiyemize haklı ve kudretli zan idenlerin müdâhelelerine muhtak olmayalım ve medeniyetimizi onlara göstererek müdâhele itmelerine sebep ve vakit virmeyelim*”, Hayreddin Bey, *Terakki*, No: 103, 16 Mart 1285, s. 4.

66 “(Mesâil-i Osmaniye) Ondördüncü Makale”, *Mecmû’â-i Ma’arif*, No: 179, 28 Teşrinievvel 1285, s. 3.

67 Hayreddin Bey, “Bir Havadis Politikaya Merâklısı İmzâsıyla Gazetemize Tevârüd İden Varakadır”, *Terakki*, No: 102, 11 Mart 1285, s. 1-2.

68 Hayreddin Bey, “Dâhiliye”, *Terakki*, No: 104, 17 Mart 1285, s. 1-2.

alafranga pantolon giymek veyâhûd alafranga bordo şampanya içmek gibi kolay zannediyorlar”.⁶⁹ Hayreddin Bey, meclis konusunda toplumsallık meselesini çok önemsemektedir. Osmanlı unsurlarının meclise vekil olarak gönderdiklerinin burada ne iş yapacaklarını bilmeyeceklerini çünkü bunun için zihni ve fikri hazırlık dönemi yaşamadıklarını dolayısıyla da meclisten maksadın hâsıl olamayacağını düşünmektedir. Bu yüzden meclisin Fransa ve İngiltere’de olduğu gibi başarılı olmayacağını düşünerek şu uyarılarda bulunur:

“Böyle bir meclisin kurulmasını, Devlet-i Aliye'nin düşmanları olan istiyor. Çünkü bunun icrâsı devletin esâsını ihlâl edeceğinden mâ'ada yek-diğerlerinin ahvâlinden câhil olan ahâli bunları yek-diğerine yine rabt eden bağı çözüb devleti ecnebi menfâatine sevk eder. Elhâlet-i hazihi millet meclisi taleb etmek umûr-ı devletden haberdâr olmamak demektir... “Ba’de ifâde edeceğimiz vecihle millet-i Osmâniye usûl-i kavânin-i mevcûdesinin tevsi’iyle adeviye meydân vermeksizin kesb-i hürriyet edebilür terakki esâs-ı mevcûdeyi ihlâl etmekde değil belki mine’l-kadim mevcûd olan esâs üzerine daha büyük ve muntazam iki ebniye inşâsındadır... arzû ihtifâ edüb alafranga nizâmlar istemek milleti telâşa düçâr edüb hükûmeti ta’ciz etmek Avrupa üzerine bir fırtına kopacak sırada şarkdan muhâlif rüzgârlara menfez açmaktır.”⁷⁰

Bu açıklamalara tepkilerin çok geçmeden geldiğini görmekteyiz. İstanbul Gazetesi’nde yayınlanan “Bir Zât Tarafından Matba’amıza Tebliğ Olunan Lâyihadır” başlıklı yazıda;

“Bir memleketin terakki-i sa’âdet hâli bahsinde gazetelere bendler yazan erbâb-ı kalem ve memleketin hâvî olduğu akvâm ve mülk-i tabâyi’ ve meşverâtı ve derece-i ma’lûmât ve ma’rifetini bilmek ve târihce hâl-i sâbık ve lâhıkını anlamak lâzımdır ki kaleminden çıkan sözlerde hatâ bulunmasını ve o bendleri okuyanlar nezdinde ma’lûmâtsizliğe hüküm olunmasını. Şu mukaddemeyi yazmaktan maksadım bir müddetden beri gerek Fransızca ve gerek Türkçe gazetelerde (Hayreddin Bey’in) imzâsıyla tab’ ve neşr olunan bendlerde hakikat-i hâle ve ahvâl-i câriyeye mugâyir sözler ve ‘acâyib mutâla’lar ve garâ’ib mukaddemeler ki bunların cümlesi memâlik-i ‘Osmâniye’nin cihât-ı erba’asında bulunan akvâm-ı muhtelifenin ahvâl-i hâzıra ve sabikasına ‘adem-i ma’lûmâtdan ileri gelmiş bir şeydir.”⁷¹

69 Hayreddin Bey, “Mesâil-i Osmaniye”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 158, 28 Eylül 1285, s. 2.

70 Hayreddin Bey, “Mesâil-i Osmaniye”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 158, 28 Eylül 1285, s. 2.

71 “Bir Zât Tarafından Matba’amıza Tebliğ Olunan Lâyihadır”, *İstanbul*, No: 409, 3 Teşrinievvel 1285, s. 1.

şeklinde geniş bir eleştiri söz konusudur. Bu eleştiriler, Hayreddin Bey'in yazdıklarına bir cevap olarak kurgulanmıştır. Bu yüzden esasa ilişkin ikna edici şekilde yazılmış bir yazı olmadığı görülmektedir. Zira yazının sonlarına doğru, “bu sözünde o kadar cehâlet izhâr eylemiştir ki kat'an memâlik-i ‘Osmâniye’ye ayak basmamış ve şu ta’dâd olunan sunûf-ı selesenin târihce vukû’âtını okumamış bir Amerikalı adamın kaleminden çıkmış olsa ta’yîb olunmaz idi”⁷² ifadelerini kullanır. Hayreddin Bey de bu yazıya aşağıdaki cevabı vermiştir:

“Millet meclisi teşkilinde meb’ûseynin dirâyetinden evvel asl-ı matlûb olan ancak ahâlinin derk ve ferâseti kaziyesidir. Zirâ meb’ûsân ‘umûm millet tarafından intihâb olunacağından millet menâfi’-i ‘âmme ve mesâlih-i vâkı’adan haberdâr olmadıkça bu intihâb edecekleri adamın derece-i kemâl-i dirâyetini bilmedikçe nasıl intihâb edebilirler. İşte sâhib-i varaka şurasını bilsin ki kâbiliyet ve sadâkatle me’lûf meb’ûslar intihâb edecek ahâli evvelce kendi menfa’at ve mazarratını fark etmek gerektir. Tâ ki meb’ûslar bir ‘aski hâl zuhûrunda millete (siz bizi bilerek ve bilmeyerek bir kere intihâb etmiş olduğunuz artık her hâlde re’yimize tâbi’ olmalısınız) gibi söz söylemeye hakları olmaya.”⁷³

Bu karşılıklı ifadeler, Osmanlı aydınlarını, meclisin uygun zemin ve zaman konusunda ortak bir fikir etrafında bir araya getiremediğini ve birbirlerini ikna edemediğini göstermektedir. Hayreddin Bey meclisle birlikte yeni bir memurlar zümresinin peyda olacağını da ifade ederek, “millet meclisi hakikaten meb’ûs-ı millet demek olmayıb belki ıslâhâta çalışılan me’mûrînden ziyâde mes’ûliyetsiz olarak millete bir yeni yük olacak me’mûrlar peydâ olmuş olur” açıklamasında bulunmuştur.⁷⁴

Meclisten beklenen, bütün Osmanlı unsurları açısından birleştirici bir unsur olmasıdır. Osmanlı aydınlarının bir kısmı böyle olacağını düşünüyordu. Ancak bu konuda zıt düşüncüyü paylaşan iki Osmanlı aydını vardı: bir tarafta Namık Kemal diğer tarafta ise Hayreddin Bey. Namık Kemal, eğer meclis kurulmazsa Avrupa bir şekilde “memâlik-i Osmâniyede bulunan akvâmın her birine istiklal vererek Cermanya gibi cümlesinden bir hükûmet-i müttefika yapma[yı]” uzunca

72 “Bir Zât Tarafından Matba’amıza Tebliğ Olunan Lâyihadır”, *İstanbul*, No: 409, 3 Teşrinievvel 1285, s. 1-2.

73 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Râbi’a”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 165, 8 Teşrinievvel 1285, s. 2.

74 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Râbi’a”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 165, 8 Teşrinievvel 1285, s. 2.

Arayışları ve Beka Bağlantısı

bir süredir düşünüyordu.⁷⁵ Bunu kolaylaştıran şeyler ise idarenin bozuk olması, memurların kendi başlarına hareket etmeleri, istişarenin bulunmayışı ve ümmetin vekilinin olmaması şeklinde sıralanmıştı. Namık Kemal’e göre, meclis bütün bunları ortadan kaldıracak bir yapıyı içermekteydi.⁷⁶ Osmanlı unsurları, temsil edildikleri bir meclisin olması durumunda ayrı bir idareye ihtiyaç duymayıp devlete karşı bir harekette bulunmayacaklardı: Bunu; “Halkın hâkimiyeti demek, bi-gayr-i hakkın nakz-ı bî’at mı demektir? Sözün doğrusu mülkümüzde hâkim biziz, hepimizin hükümete iştirakimiz vardır. Fakat hükümetin emr-i icrasını bî’at-ı meşrûa ile âl-i Osman’a tevdi’ ettik; dâ’imâ âl-i Osman’ı isteriz, dâ’imâ idâre-i meşrûta talebindeyiz”⁷⁷ şeklinde ifade edeceklerdi. Buna karşı Hayreddin Bey ise, birliktelik sağlanmadığı takdirde meclisin yıkıcı etkilerinin olacağı ve birliktelik gerçekleştiği takdirde meclisin faydalı bir kurum olacağı kanısını taşımaktadır.⁷⁸

Meclis ve Beka Bağlantısı

Meclis tartışmalarının en can alıcı noktası, kuşkusuz varlığı ya da yokluğunun devletin bekası ile ilişkilendirilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Beka sorunu, Şurayı ümmet ve Meşveret gibi, meşruiyet arayışı ile birlikte ele alınmalıdır. Tarihî geçmiş, burada da devreye girmektedir. Osmanlı tecrübesini dikkate aldığımızda, Ayak Divanı’nı örnek olarak gören Namık Kemal, şunları söyler:

“Bir kere tarihlere bakılsun, belki her sayfasında bir ayak divânının ta’rifi görülür. Her bâbında erbâb-ı hall ü ‘akdin Divan-ı Sadâret’e bir muhârebe için cem’ olunduğuna dâ’ir tafsilât bulunur, Reşîd Paşa Rusya’ya i’lân-ı harb etdi; fakat evvelce erbâb-ı hall ü akdi topladı, ümmetin reyini aldı.”⁷⁹

Bu açıklama, Namık Kemal’in, Meclis-Meşveret-Şura kavramlarının bir bütün olarak ele alması, dolayısıyla meclis kavramına yabancı olunmadığını göstermesi açısından önemlidir ve fikirlerinin hangi tarihî kaynaklardan beslendiğini göstermektedir. Meclisin ne işe yaradığı ve neden gerekli olduğuna dair diğer ifadeler, yukarıdaki tarihî atfa uygun bir yaklaşımı içermektedir:

75 Namık Kemal, “Veşavirhüm Fî’l-Emr”, *Hürriyet*, No: 4, 20 Temmuz 1285, s. 4.

76 Memurların müstakil hareketlerinin her koşulda devam edeceğini ifade eden Hayreddin Bey, memurların esaslı bir kanuna/kurala bağlanmadığı takdirde bu konuda bir değişikliği olmayacağına inanır. *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 56, 8 Mayıs 1285, s. 3.

77 Namık Kemal, “Usûl-i Meşveret Dâ’ir Geçen Nüshalardan Münderiç Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, Sayı: 14., 21 Eylül 1285, s. 7.

78 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) On Birinci Makâle”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 172., 29 Teşrinievvel 1285, s. 2.

79 Namık Kemal, “Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, Sayı: 14., 14 Eylül 1285, s. 7.

“Böyle bir meclisin esâsen ve bizim ahvâlimize tatbiken lüzûmu var mıdır, yok mudur? Biraz da buralarını arayalım. Bendenize kalırsa üç cihetle lüzûmu vardır: Birincisi, ma'lûmdur ki dünyada te'vîl götürmez kelâm pek nadir bulunur, binâ'enaaleyh Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet'de bir kânûn müzâkere olunurken elbette nizâmât-ı esâsiyeye mutâbık olub olmadığı hakkında meb'ûsân ile me'mûrlar beyninde ihtilâf-ı efkâr zuhûr eder; çünkü her taraf meseleye istediği nokta-i nazardan bakar. Böyle bir ihtilâfın halline kim hâkim olsun? İkincisi, bir ceri'-i müteşebbis sadâret veyâhûd ser-âskerlikte bulunub da tagallüben Meclis-i Şûrâ-yı Ümmeti dağıtmak isterse pek kolay muktedir olabilir.”⁸⁰

Bu açıklama, meclise olan gereksinimden daha çok murakabeye ihtiyaç duyulduğunu gösteriyordu. Çünkü bir anlaşmazlık söz konusu olduğunda, “muvâzene-i iktidârın bozulması mukarrerdir” ve bu da idarenin düzelmesinin önünde önemli bir engel olarak ortaya çıkacaktır. Namık Kemal, Şura-yı ümmet ne demek sorusunu şöyle cevaplar:

“Şûrâ-yı Ümmet demek, idâresi kanunsuz ve azâsı muhtâr-ı mutlak bir cem'iyet-i mefsetet mi zannolunuyor? Nizâmât-ı esâsiye ve meclisin ta'lîmât-ı idâresi î'lân olunduktan sonra Girid usâtı gibi vatanın dâ'ire-i itihâdından çıkmak isteyenleri himâyeye kimin haddi olur ve mahsûsât-ı diniye gibi bedelinde birkaç kat imlâl zabt olunmuş bir şeye kim ne diyebilir?”⁸¹

Namık Kemal, bu tür bir yapının halkın hükümete ısınması için önemli fırsat vereceğini düşünür. Çünkü halk idareye nezaret ettiğinde kendi kararının etkili olacağını düşüneceğinden, yani temsil edildiğini anlayacağından devletten ayrılmaya düşüncesine dalıp kendi idaresini kurmaya çalışmayacaktır. Dolayısıyla devlet ile halk arasında bir rabita kurulmuş olacağından, bu iş ancak meclis kanalıyla söz konusu olacaktır.⁸² Namık Kemal meclis konusundaki ısrarını Girit'te çıkan isyan hareketinin gölgesinde yürütür ve isyan olayını meclise bağlayarak şunları söyler:

“Mesela Girit İsyânı'nı ele alalım. Onun zuhûrundan evvel Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet mevcûd olaydı Girit'in meb'ûsları halkın esbâb-ı şikâyetinden bahsedecek miydi, etmeyecek miydi? Eğer hiçbir şeyden şikâyet etmeden Yunan'a iltihâk nâmına bir isyân zuhûr ederse hükûmetin def'-i ihtilâl için asker sevk etmesine kim mâni olabilir.”⁸³

80 Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dâ'ir Geçen Numaralarda Munderiç Mektupların Altıncısı”, *Hürriyet*, 12 Teşrinievvel 1285.

81 Namık Kemal, “Veşavirhüm Fi'l-Emr”, *Hürriyet*, 20 Temmuz 1285, s. 3.

82 Namık Kemal, “Veşavirhüm Fi'l-Emr”, *Hürriyet*, 20 Temmuz 1285, s. 3.

83 Namık Kemal, “Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, 21 Eylül 1285, s. 6.

Arayışları ve Beka Bağlantısı

Meclis gibi bir yapının, devletin isyanlara müdahale etmesini daha meşru bir hale getireceğini düşünen Namık Kemal, meclisin olmamasının, isyancılar ve ayrılıkçılar için bir bahane teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Namık Kemal, meclis için halkın bilgi ve entelektüel düşünce seviyesini yetersiz bulanlara ki, burada muhatap Hayreddin Bey’dir, yine tarihe başvurarak toplumun böyle bir kurum için bilgili ve entelektüel insanları kolay bir şekilde bulacağını “Meclis-i Hürriyet açılsın, görülür ki kimsenin hayâl ve hatırına gelmeyen efendilerden, ağalardan nice muhayyir-i ‘ukûl olacak hutebâ ve ezkiyâ zuhûr eder” ifadeleriyle anlatmaya çalışmaktadır.⁸⁴ Başka bir yazısında da, maarifin bu kurum için yeterli donanıma sahip insanları kısa bir süre içinde yetiştireceği ifade eder.⁸⁵ Hayreddin Bey’e hitaben de, “Ey birader, eşrâf-ı muteberân-ı vatan, değil böyle sâde işleri, bundan bin kat nâzik maddeleri tedkik ederler ve fikr-i selîmleriyle devlete pek çok hizmet edebilirler”⁸⁶ sözlerini kullanır.

Namık Kemal, vatani kurtarmak için dışarıdan imdat aramak yerine birbirimizde istifade etmemiz gerektiğine vurgu yaparak, bunu yapamadıklarını, ancak “Zaman o zamandır ki şu hükûmetin biz de a’zâsından olduğumuzu bilelim, biz de vücûdun sıhhatine elimizden gelen mu’âveneti dirîğ edelim”⁸⁷ diyerek yine meclisi işaret etmektedir. Namık Kemal her ferdi ayırım yapmadan toplumun parçası olarak görür ve “halkın, hem meb’ûsları hem de lisân-ı umûm makamında olan gazeteler vâsıtasıyla müdahaleye, itiraza hakkı” olduğunu düşünür.⁸⁸ Millet’in her azasının hukukunu ve genel hürriyeti muhafaza etmek de ancak meclis gibi yapıların görevi olduğundan hareket eden Namık Kemal, meclisin;

1. Nizamât-ı Esâsiye,
2. Usûl-i Mezheb,
3. Ahlâk,
4. Hürriyet-i Mezhebiye,
5. Hürriyet-i Şahsiye,
6. Huzûr-ı Mehâkimde Müsâvât-ı Umûmiye,
7. Emlâkn Ta’arruzdan Masûniyeti,

84 Namık Kemal, “Mektubların Altıncısı”, *Hürriyet*, 12 Teşrinievvel 1285.

85 Namık Kemal, “Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, 21 Eylül 1285, s. 6.

86 Namık Kemal, “Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, 21 Eylül 1285, s. 6.

87 Namık Kemal, “Mektubların Altıncısı”, *Hürriyet*, 26 Teşrinievvel 1285, s. 7-8.

88 Namık Kemal, “Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, 21 Eylül 1285, s. 6-7.

8. Hükâmın Ma'zûliyetden Berî Kalması,
9. Muhâfaza-i Memleket.

konularına aykırı bir çalışma ya da düzenlemeyi meclisin üçüncü şekli diye tarif ettiği senato vasıtasıyla reddeder. Böylelikle zararlı bir sonucun önüne geçilmiş olur. Senato, “Fevâ'id-i âmme için bir nizâm-ı cedîd yapmayı muktezî görürse hükûmete arz eder”.⁸⁹ Namık Kemal, bunların gerçekleşmesi durumunda toplumun başta padişah olmak üzere yöneticilere karşı sevgi ve bağlılığının artacağını, dolayısıyla da devletin bekası için canını feda edeceğini düşünmektedir.⁹⁰ Görüldüğü gibi Namık Kemal, meclisi, Osmanlı Devleti'nin beka meselesinin paydalarından biri olarak görmektedir. Bu yolla Osmanlı unsurlarının birleşmesinin mümkün olacağını ve toplumun da meclis kurumuna tarihen ve zihnen hazır olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Namık Kemal, “gayr-i Müslim tebaanın devlete ısınmasını sağlayacağından vatanına ısınan gayrimüslim Osmanlı tebaası devlete aidiyet hissederek, vatanın korunmasına katılacağından, “nesl-i İslam'ı inkırâzdan muhafaza etmiş olur” ifadeleriyle beklentilerini ortaya koymaktadır.⁹¹ Meclisin şeri'ata uygun bir kurum olduğunu da yazılarının bir köşesine eklemekten geri durmaz. Bunu meşveret kavramı üzerinden ele alır:

“Ve şâvirhüm fi'l-emr” nass-ı sarîhi ile usûl-i meşvereti emreder; bunun içindir ki Avrupa devletleri, Meclis-i Şûrâ-yı Ümmetlerin rey'i ile hareket ederler. Hakikatte hükûmet ümmetin hakkıdır; zirâ hükûmet ümmet ile kâ'imdir. Hükûmete akçe veren ve asker ve iktidâr veren ümmettir. Demektir ki hükûmet, ümmet tarafından icrâ-yı nüfûz u ahkâma me'mûr hizmetkârdır. Asıl hâkim, hey'et-i ümmettir. Bir millet ki Allah'ın emrine ve Peygamber'inin şer'ine ve kavâ'id-i akl ü hikmetin cümlesine mugâ-yir olarak hukûk-ı hükûmetini aramaz, çektiği belâlar kendi kesb-i yedi olduğundan acıyıp te'essûf etmekten başka bir şey denilemez; fakat ileride başına gelecek 'ukûbetler esnâsında hâline terahhüm eden de bulunmaz ve kendi düşen ağlamaz.”⁹²

Başka bir yazısında da “Dünyada gördüğümüz bedâyâ-yı memleketin kuvve-i mevcûdesi hep usûl-i meşveret değil midir?”⁹³ sorusunu sorarak danışma

89 Namık Kemal, “Mektupların Dördüncüsü”, *Hürriyet*, 12 Teşrinievvel 1285, s. 7.

90 Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dâ'ir Mektubun Birincisi”, *Hürriyet*, 14 Eylül 1285, s. 5-6.

91 Namık Kemal, “Usûl-i Meşveret Dâ'ir Geçen Numaralarda Münderiç Mektupların Nihâyeti”, *Hürriyet*, No: 22, 23 Teşrinisani 1285, s. 8.

92 Namık Kemal, “Yine Girit Meselesi Tazelendi”, *Hürriyet*, 7 Kânunuevvel 1285, s. 4.

93 Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dâ'ir Mektubun Birincisi”, *Hürriyet*, 14 Eylül 1285, s. 5.

kurumunun onda ne anlam ifade ettiğini ortaya koymaktadır. Namık Kemal, gayr-i müslim tebaanın, zaten devletin çeşitli kurumlarında hâlihazırda görev yaptığını, meclise girdiklerinde mi hükümetin Müslümanların elinden gideceğini sorguladığı başka bir yazısında şunlara değinir:

“Allah için söyleyelim, şimdi biz ne haldeyiz? Mehâkim-i sâ’ireden işlek olan Meclis-i Ticâret bütün mezâhib-i sâ’ire halkının elinde, Hâriciye dâ’iresinde elli kadar Hristiyan me’mûrumuz var. Yarısından ziyâdesi elçi, sefâret müsteşârî yâhûd başkâtibi, politikiye me’mûru. Hristiyan’dan Kazak alayından başka bir tabur ‘askerimiz yok; belki bir orduyu idâre edebilecek kadar Hristiyan zâbit peydâ etdik, hâlâ da yetiştiriyoruz. (Birkaç zâtın himmet-i mahsûsâsıyla yed-i vâhid hükümüne girerek padişâhın makbûl ve mültezim havassına bile takarrübü harâm olan sadâret ve hâriciye nezâreti gibi bazı me’mûriyetlerden başka) bir hizmet var mıdır ki mezâhib-i sâ’ire ashâbı me’mûr olamasın? Onlar icrâ-i me’mûriyetlerinin hemen hepsine nâ’il olabilirler iken, hukûk-ı meşrû’alarını muhâfaza için Meclis-i Şura-yı Ümmet’de buldukları vakit mi hükûmet-i İslâmiye elden gidecek?”⁹⁴

Namık Kemal’in tam karşısında yer alan Hayreddin Bey ise meclis konusunda, özellikle Osmanlı unsurları arasında var olan sorunlar halledilmeden ve itihâd-ı kâmile gerçekleştirilmeden meclisin yıkıcı bir kuruma döneceğini düşünmektedir:

“Saltanat-ı seniyye def’ât ile i’lân eylediği islâhâtı mevki’-i icrâya götürüb cümlelerin hukûkunu te’mîn ve herkesin ihtiyâcâtını ihzâr ve ta’yin eylediğinden işte sunûf-ı teb’a meyânelerinde da’vâ-yı milletden eser kalmamaktadır. Her memleketde akvâm-ı muhtelifenin itihâdı ancak şu yolda mevki’ husûle gelir ve elân başka sûretle mümkün değildir. Ve şu itihâd-ı kâmile vücûda geldikde menâfi’-i ‘umûmiyenin hakîkaten muhâfızı olmak üzere millet meclisi dahi yeni çiçeklenen meyve gibi yetişib tab’iyetle vücûda gelir fakat şu itihâd-ı kâmile hâsıl olmadıkça millet meclisi istemek yek-diğerin menâfi’ ve ahvâlinde haberdâr olmayanları bir yere götürüb cem’-i tezâd ile menâfi’-i matlûbeyi ihtimâlin hâricine koymak ve ileride sûret-i dâ’ime üzere semeresi müşâhede olunacak millet meclisi teşekkülü hakkında olan ümidi şimdiden mahv etmek demektir.”⁹⁵

Hayreddin Bey, meclisin yıkıcılık vasfına atıfta bulunurken özellikle Hristiyan olan Osmanlı tebaasının içinde bulunduğu ruh hali ile Müslümanların buna karşı

94 Namık Kemal, Usûl-i Meşverete Dâ’ir Geçen Numaralarda Münderiç Mektûbların Nihâyeti”, *Hürriyet*, No: 22, 23 Teşrinisani 1285s. 8.

95 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Sâlise”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 164, 7Teşrinievvel 1285, s. 3.

gösterdikleri reaksiyona vurgu yapmaktadır. Birlik düşüncesini oluşturmamış toplumsal yapılar, meclisi, devletin yıkılmasına dönük bir silah haline getirmesinden bahsetmektedir. Bu açıklamalar, Hayreddin Bey'in devrinin toplumsal özelliklerini daha iyi tetkik ettiğini göstermektedir. Zira Balkanlarda ayrılıkçı hareketler açık toplumsal bir tavra dönmüştü. Girit'te isyan, adanın devletten ayrılması iştiyakıyla devam ediyordu. Dolayısıyla bu süreçte meclis için ortak bir ruhun oluşması oldukça güç görünüyordu. Özellikle Osmanlı gayrimüslim unsurlarının menfaatlerini sağlamak konusunda ortaya koyacakları tutum, "manzara-i fâ'ikadan rü'yet olunacak menâfî' ve mesâ'ile gelince iş başka sûret kesb edeceği"ne yol açacaktır. Yazının bir başka yerinde de, "bunlar beyân olunmadıkça istenilen millet meclisi bir şekilsiz ve cisimsiz hayâlâtdan 'ibâret olmuş olur"⁹⁶ ifadelerini kullanmaktadır. Mezhep yani din farkının da meclisteki durumu güçleştireceğini düşünen Hayreddin Bey, bunu şu cümlelerle açıklamaya çalışır:

"Müslümanların müsâ'ade-i mezhebiyelerinden bahs etmişseniz ve bu bunda da elbetde demek istemişsinizdir ki mezhep farklarının millet meclislerince dahilî yokdur. Fakat şurayı da düşünmelidir ki millet meclisinde Hristiyanlar Müslümânlardan ziyâde müte'assıbdır. Öyle ise Müslümânlar rahat duracak olsa dahi Hristiyânların mu'tedilâne hareket edeceğinden emniyet olunabilir mi? Gerek efrâd ve gerek bir milletten verebileceği şeyden ziyâde bir şey talep olunabilir mi? Ve şimdiye kadar mezhep iddi'âsıyla yaşayan milletler birdenbire mezhep kayıdsızlığı iltizâm ederler mi?"⁹⁷

Hayreddin Bey bu ifadeleriyle bir meclisin açılması durumunda Osmanlı unsurları arasında kat'i bir insicamın olmaması dolayısıyla anlaşma ve uzlaşma zeminin bulunmasının zor olacağı, dahası ayrılıkların derinleşmesine yol açacağını anlatmaya çalışmaktadır. Bunun olasılığının, dönemi dikkate aldığımızda oldukça muhtemel olacağı gözlemlenmektedir. Sonraki yıllarda Tasvir-i Efkâr'da mezhep konusundaki tartışmalara dair çıkan yazıda, din ve mezhep farklılıklarının Osmanlı unsurları arasında düşmanlıklara sebep olmaması gerektiği ifade edilmekteydi. Hakikatte ise böyle bir risk ve endişe kaynağı söz konusuydu.⁹⁸ Hayreddin Bey'in dikkat çektiği şey buydu. Çünkü özellikle ifade edilmeye başlanmış olan aidiyet sorununun meclis çatısı altında ulusal bir mecraya çekilme olasılığı, Hayreddin

96 Hayreddin Bey, "(Mesâ'il-i 'Osmâniye) On İkinci Makâle", *Mecmû'a-i Ma'arif*, No: 173, 19 Teşrinievvel 1285, s. 1.

97 Hayreddin Bey, "(Mesâ'il-i 'Osmâniye) On İkinci Makâle", *Mecmû'a-i Ma'arif*, No: 173, 19 Teşrinievvel 1285, s. 2.

98 *Tasvir-i Efkâr*, No: 584, 18 Muharrem 1285, s. 2.

Bey’in endişelerini haklı çıkarmaktadır. Özellikle milliyetçilik düşüncesinin gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında rağbet gördüğü bir zamanda, Osmanlı unsurlarının dış tahrike açık hale getirdiğinden ayrılık fikirlerinin kuvveden fiile çıkarılmasında meclisin ciddi bir alan açacağı, Hayreddin Bey’in endişeleri arasında arasındadır.⁹⁹ Hayreddin Bey, meclisin idari anlamda Osmanlı bürokratik yapısında da sorun açacağını düşünmektedir.¹⁰⁰ Namık Kemal, Hayreddin Bey’in mezhep konusundaki endişelerine katılmamakta ve bunu bir miktar yersiz bulmaktadır. Meclisin bu ayrılıklara alan açacağına dair iddiayı da reddetmektedir. Bunu taşradaki meclisleri örnek göstererek çürütmeye çalışır:

“Memâlik-i Osmaniyyede bulunan mezâhib ve meşâribce ihtilâfı, bir de ahâlinin cehâleti buna mâni sayılıyor. Büyük büyük zatların meclisinde deniliyor ki böyle yetmiş iki lisân söyler halk bir mecliste nasıl toplanabilir ve gelecek meb’ûsların kimi meselâ Rumları himâyeten Girid’e asker sevkine, kimi emâkin-i mübâreke ve evkâf-ı şer’iye tahsisâtına mu’teriz olunursa ne cevâb verilir? Sübhanallah, eyâlâtın kâffesinde birer memleket meclisi var, onda her milletten aza bulunuyor, cümlesi lisân-ı resmî ile müzâkere-i maslahat ediyor. Bu bedâhet mevcûd iken, ihtilâf-ı lisândan bahse ne hak olur?”¹⁰¹

Bütün bunlar dikkate alındığında, Hayreddin Bey’in meclis konusunu daha geniş bir perspektifte ele aldığını görmekteyiz. Özellikle Avrupa’daki gelişmeleri dikkatle takip ettiği anlaşılmaktadır. Zira Prusya ile Fransa savaşının her an çıkabileceğini, Fransa’nın Rusya ile ittifak meselesinden açıkça bahsettiğinden Fransa’nın Belçika ve İtalya’yı düşman saflarında gördüğünden bahsederek şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Türkiye’nin ahvâli hakkında işbu keyfiyetin ehemmiyeti beyâna hâcet değildir... Gerçi Fransa’yı Türkistan’a şüpheli göstermek maksadımızdan değilse de fakat Fransa bulunduğu hâlin ihtiyâcâtına tâbi’ olacağından Fransa ile Rusya’nın ittifâkı ihtimâlden bulunacağını millet-i ‘Osmâniye şimdiden gözetmelidir.”¹⁰²

99 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) On İkinci Makâle”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 173, 19 Teşrinievvel 1285, s. 2.

100 “Hayreddin Bey İmzâsıyla Bu Def’a Dahî Kuriyede Görülen Bendin Hülâsasıdır”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 56, 8 Mayıs 1285, s. 3.

101 Namık Kemal, Veşâirhüm Fi’l-Emr”, *Hürriyet*, 30 Temmuz 1285, s. 4.

102 Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâni) Makâle-i Sâniye”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 160, 1 Teşrinievvel 1285, s. 3-4.

Sonuç

Osmanlı basını, 1860'lı yıllardan itibaren modernleşme döneminin en etkili unsurlardan biri haline gelmiştir. Bunda, basında muhalif fikirlerin yer almaya başlaması etkili olmuştur. Farklı düşüncelerin basında kendi mecralarını bulması, basını önemli bir kamuoyu unsuru haline getirmiştir. Basının kamuoyu unsuru haline gelmesi buralarda işlenen konuların geniş bir yelpaze arz etmesine yol açmıştır. Bu geniş konu yelpazesinde devleti ve toplumu ilgilendiren birçok meselenin kendine yer bulmasını sağlamıştır. Bu konular, devletin çetin şartlar içinde olması dolayısıyla da halkın rağbet ederek basını yakından takip etmesini sağlamıştır. Bu da gazetelerin hem nitelik hem de nicelik olarak artmasına, dolayısıyla da geniş okur kitlelerine ulaşmasına katkıda bulunmuştur. Gazetelerin en fazla siyasî meseleler üzerinde durduğunu görmekteyiz. Bu meselelerin başında ise Osmanlı aydınlarının, devletin nasıl kurtulacağına ilişkin sorulara aradıkları cevaplar yer almaktadır. Devlet nasıl kurtulur sorusuna ilişkin tartışmalar, siyasetten ekonomiye, idareden topluma, diplomasiden rejime kadar oldukça geniş bir yelpazede seyretmektedir. Bu tartışmalar, modernleşme sürecinin en kritik döneminde yaşanmıştır. Bu durum, hem meselenin ciddiyetini arttırmış hem de sorunların kökenine ilişkin yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı aydınları, modernleşme döneminde devletin aksayan ve verimli işlemeyen unsurlarına ilişkin tespitler yaparken, bunun nedenlerine dair hem tarihi hem de günceli dikkate alarak meselelere yaklaşmışlardır. Özellikle rejimin aksayan yönlerine dair tartışmalar, modern dönemin gerektirdiği unsurların ciddi bir şekilde gündeme alındığını göstermektedir. İstibdat tartışmaları etrafında belirlenen sorunların çözümüne ilişkin yeni unsurların devreye sokulması gerektiğine yaklaşımlar, belirgin bir şekilde kendini hissettirmeye başlamıştır. Bazı Osmanlı aydınları tarafından gündeme getirilen meclis, mevcut sorunların çözümüne yönelik bir kurum olarak sunulmaya çalışılmıştır. Ali Suavi ile başlayan ilk ifadeler, meclisin Osmanlı aydınlarının gündemine taşınmasına ve kısa bir zaman diliminde geniş bir tartışma ortamının ana meselelerinden biri haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda meclis, sadece rejime ilişkin eksiklerin giderilmesine hasr edilmemiş, varlığı ya da yokluğuna ilişkin tartışmalarda, beka sorununun en önemli unsurlarından biri olarak görülmüştür. Namık Kemal ve onun gibi düşünen aydınlar meclisin yokluğunun beka sorunu yaratacağını düşünürken; Hayreddin Bey ve onun gibi düşünenler ise meclisin varlığının beka sorunu yaratacağından endişe duymuşlardır. Buna, meclis için şartların ve

zamannın uygunluğu da eklendiğinde, tartışmaların çok çetrefilli bir durum arz etmesine sebep olmuştur. Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde, Osmanlı basınıının modern Türk siyasi düşüncesine önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Bu tartışmalar, fikrî miras olarak Cumhuriyet dönemi Türk aydınına intikal etmiş ve dönemin siyasi düşüncesinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Kaynaklar

- “Avrupa’da Cumhûriyet Fikirleri”, *İbret*, No: 115, 1 Mart 1289.
- “Bir Zât Tarafından Matba’amıza Tebliğ Olunan Lâyihadır”, *İstanbul*, No: 409, 3 Teşrinievvel 1285.
- “Hakikat”, *Basiret*, No: 1843., 27 Cemaziyelevvel 1293.
- “Hayreddin Bey İmzâsıyla Bu Def’a Dahi Kuriyede Görülen Bendin Hülâsasıdır”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 56, 8 Mayıs 1285.
- “Hürriyet-i Tamme”, *Basiret*, No: 1831, 18 Cemaziyelevvel 1293.
- “Mesâil-i Osmaniye”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 158, 28 Eylül 1285.
- “Ömr-i İnsan Ömr-i Devlet”, *İstikbal*, No: 159, 12 Receb 1293.
- “Şûrâ-i Ümmet”, *İstikbal*, No: 115, 27 Mayıs 1293.
- “Temin-i Efkâr-ı Umûmiye”, *Vakit*, No: 239, 20 Temmuz 1293.
- Abu-Manneh, Butrus, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, *Die Welt des Islams, New Series*, Vol. 34, Issue: 2, 1994, s. 173-203.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 2. Baskı, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Akarlı, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnâmeleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Bir Müslüman “Temyîz Lâzımdır”, *İstikbal*, No: 158, 12 Receb 1293.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Beysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Emecen, Feridun, “Kuruluşta Küçük Kaynarca’ya”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 5-63.
- Ergün, Mustafa, “Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 6, S. 17, 1990.
- Gencer, Bedri, “Son Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasal Akültürasyon”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası*

Sempozyumu Bildiriler, haz. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun - Prof. Dr. Cemil Öztürk - Dr. Yasemin Tümer Erdem - Dr. Arzu M. Nurdoğan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 67-94.

Gümüş, Musa, *Osmanlı Modernleşmesinde Yabancılar: Leh ve Macar Mültecileri*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2019.

Hakki, “Ahvâl-i ‘Umûmiye”, *İbret*, No: 160, 8 Mart 1289.

Hayreddin “(Mesâ’il-i Osmaniye) Ondördüncü Makale”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 179 28 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin “Dâhiliye”, *Terakki*, No: 104, 17 Mart 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) On İkinci Makâle”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 173, 15 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâni) Makâle-i Sâniye”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 160, 1 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Râbi’a”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 165, 8 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Sâlise”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 164, 7 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) Makâle-i Tasi’a”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 170, 12 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) On Birinci Makâle”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 172, 29 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) On Birinci Makâle”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 172, 17 Teşrinievvel 1869.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i ‘Osmâniye) On İkinci Makâle”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 173, 19 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i Osmaniye) Makâle-i Tâsi’a”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 170, 15 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “(Mesâ’il-i Osmaniye) Makale-i Rabi’a -Cevâb-”, *Mecmû’a-i Ma’arif*, No: 165, 8 Teşrinievvel 1285.

Hayreddin Bey, “Bir Havadis Politikaya Merâklısı İmzâsiyla Gazetemize Tevârüd İden Varakadır”, *Terakki*, No: 102, 11 Mart 1285.

Hulusi Yavuz, “Ahmet Cevdet Paşa ve Mecellenin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 279-284.

İbret, No: 3, 5 Haziran 1288.

İnalçık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kültür ve Teşkilât”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C I, Coğrafya-Tarih, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 457-477.

İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999.

Karpat, Kemal, *İslam’ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 5. Baskı, 2013.

Kayalı, Hasan, “Bağımsızlık Mücadelesi”, *Türkiye Tarihi 1839-2010-Modern Dünyada Türkiye-*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

Koçlar, Bekir, “Osmanlı Yenileşme Hareketi ve Zihniyeti”, *Türk Yurdu*, C 83, No: 401, Ankara 1992.

Köprülü, Mehmed Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

Kuran, İbrahim, “Osmanlı Gerileme Paradigması Üzerine Bir Analiz”, *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, ed. Ahmet Şimşek, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2020, s. 227-249.

Kurdakul, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Mecmû’a-i Ma’arif, No: 56., 8 Mayıs 1285.

Muhbir, No: 32, 2 Zilkade 1283.

Namık Kemal, “Usûl-i Meşveret Dâ’ir Geçen Numaralarda Münderiç Mektûbların Nihâyeti”, *Hürriyet*, No: 22, 23 Teşrinisani 1285.

Namık Kemal, “Usûl-i Meşveret Dâ’ir Geçen Nüshalardan Münderiç Mektûblardan Üçüncüsü”, *Hürriyet*, S. 14, 21 Eylül 1285.

Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dâ’ir Geçen Numaralarda Münderiç Mektûbların Dördüncüsü”, *Hürriyet*, 12 Teşrinievvel 1285.

Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dâ’ir Geçen Numaralarda Münderiç Mektûbların Altıncısı”, *Hürriyet*, 12 Teşrinievvel 1285.

Namık Kemal, “Usûl-i Meşverete Dair bir Mu’terize Cevaben Yazılmış Mektub”, *Hürriyet*, No: 12, 14 Eylül 1285.

Namık Kemal, “Veşavirhüm Fi'l-Emr”, *Hürriyet*, No: 4, 20 Temmuz 1285.

Namık Kemal, “Yine Girit Meselesi Tazelendi”, *Hürriyet*, 7 Kânunuevvel 1285.

Namık Kemal, Usûl-i Meşverete Dâ’ir Geçen Numaralarda Münderiç Mektûbların Nihâyeti”, *Hürriyet*, No: 22, 23 Teşrinisani 1285.

Noviçev, A. D., “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları”, çev. Darhan Hıdıralı, *İlmi Araştırmalar*, No: 5, İstanbul 1997, s. 279 – 289.

Okumuş, Ejder, “İbn Haldun ve Osmanlı’da Çöküş Tartışmaları”, *Divan*, No: 6, 1999.

Reyhan, Hakan, “Türk Modernleşmesinin Tarihyazımında Devamlılık, Kopuş ve Eleştirir Vurguları”, *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, ed. Ahmet Şimşek, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2020, s. 251-276.

Sabah, No: 126, 28 Cemâziyelevvel 1293.

Sabah, No: 90, 16 Cemâziyelevvel 1293.

Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999.

Selâhaddin Bey, “Mesâil-i Osmaniyye İktiza eden Ecvibe-i Osmaniye”, *İstanbul*, No: 418, 12 Receb 1285.

Stephanov, Darin, “Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 1, No. 1-2, 2014, s. 129-148.

Şahin, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Uzmanlar Aracılığıyla Batılılaşma Çabaları”, *Millî Eğitim*, S. 143, 1999.

Şallı, Ayşe, “Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi”, *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, No: II, 2017, s. 55-82.

Tasvîr-i Efkâr, No: 584, 18 Muharrem 1285.

Terakki, No: 102, 23 Mart 1294.

Terakki, No: 103, 16 Mart 1285.

Ueno, Masayuki, “For The Fatherland And The State”: Armenians Negotiate The Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 45, No: 1, 2013, s. 93-109.

